लघुग्रन्थमाला

[२८]

अप्पय्यदीक्षितविरचितं

वृत्तिवार्त्तिकम्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

LAGHUGRANTHAMĀLĀ

[Vol. 28]

Chief Editor

DR. BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀṬHĪ 'VĀGĪŚA ŚĀSTRĪ'

Director, Research Institute,

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya

Varanasi

VRITTIVĀRTTIKAM

By

APPAYYADĪKṢITA

Edited By

Pt. VĀYUNANDANA PĀṆḌEYA

Lecturer, Department of Sāhitya

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya

VARANASI

1978

Published by—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Available at—
Publication Section
Sampurnanand Sansk
Varanasi-221002 (Ind

First Edition : 500 Copies
Price Rs. 4.00

Printed by—
Tara Printing Works,
Kamaccha, Varanasi (U. P.)

लघुग्रन्थमाला

[२८]

मुख्यसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

अप्पय्यदीक्षितविरचितं

वृत्तिवार्त्तिकम्

सम्पादकः

प० रघुनन्दनपाण्डेयः

व्याकरण-साहित्याचार्यः,

साहित्यविभागे प्राध्यापकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणस्याम्

२०३५ तमे वैक्रमाब्दे १९०० तमे शकाब्दे १९७८ तमे खैस्ताब्दे

प्रकाशकः
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये,
वाराणसी ।

प्राप्तिस्थानम्—
प्रकाशनविभागः
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
वाराणसी-२२१००२.

प्रथमं संस्करणम् : ५०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम् : ४.०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—
तारायन्त्रालयः,
कमच्छा, वाराणसी

प्रास्ताविकम्

षोडशख्रीस्तशताब्दभवो भूयोविद्यः सुप्रथितयशाः श्रीमदप्पय्यदीक्षितः संस्कृतविद्याद्युमणिः पण्डितमण्डलीनायको विभ्राजमानः पण्डितराजजगन्नाथ-पर्यालोचितकाव्यशास्त्रीयग्रन्थाधारेण विशेषतः स्मर्यते सुधीजनैः। यद्यपि श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन मीमांसाव्याकरणवेदान्तशास्त्राण्यधिकृत्य चूडान्तं ज्ञान-मलम्भि, अद्वैतवेदान्ते ग्रन्थषट्कम्, विशिष्टाद्वैते ग्रन्थचतुष्टयम्, माध्ववेदान्ते एककम्, पूर्वमीमांसायां ग्रन्थद्वयम्, नीतावेकम्, व्याकरणे ग्रन्थद्वयम्, भक्तिमधिकृत्य च विंशतिसंख्याका ग्रन्थाः प्रणीताः, तथापि काव्यशास्त्रीया १. वृत्तिवार्त्तिकम्, २. कुवलयानन्दः, ३. चित्रमीमांसा चेति ग्रन्थत्रयी बुधैर्विशेषतः पर्यालोचितेति सा प्रथामगात्।

यद्यपि श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन भामह-दण्डि-उद्भट-रुद्रटादीनामालङ्कारिकाणां परम्परागता रूढ्यात्मिका विचारधाराः सादरमङ्गीकृताः, जयदेवकृतचन्द्रालोकाद् अलङ्कारोदाहरणानि कुवलयानन्दे गृहीतानि, तथापि काव्यशास्त्रस्य विविधान् पक्षानाश्रित्य केचन स्वोपज्ञा विचारा अपि प्रकटिताः, ये काव्यशास्त्रमर्म-विद्भिर्नोरीक्रियन्ते स्म।

श्रीमदप्पय्यदीक्षितात् पूर्वतोऽपि ध्वनिवादिनाम् अलङ्कारवादिनां च सम्प्रदायद्वयपरम्परा दृढमूलायते स्म। तत्र ध्वनिवादिभी रसस्य काव्यात्मत्वम्, शब्दार्थयो रसाभिव्यञ्जकत्वम्, अलङ्काराणां च रसचमत्कारकत्वं मन्यते स्म। इत्थमिह ध्वनिसम्प्रदाये रसस्यैव व्यङ्ग्यत्वं मतम्, नालङ्काराणाम्। अलङ्काराणा-मुपस्थितिमन्तराऽपि काव्ये विभावानुभावव्यभिचारिभावानामुपस्थित्या रसनिष्पत्तिः शक्नोति भवितुम्। एवं ध्वनिवादिन आनन्दवर्धनमम्मटविश्वनाथादयो बहुत्र सत्त्वेऽपि मतभेदे रसं ध्वनिं च काव्यात्मतया प्रतिष्ठापयन्ति, अलङ्कारांस्तु काव्यस्यानिवार्यधर्मतया नाभ्युपयन्ति।

प्राचीनानामालङ्कारिकाणां सम्प्रदायस्तु ध्वनिवादिविचारधारातः सर्वथा प्रतिकूलो रसं तत्सहधर्मिणश्च रसवदाद्यलङ्कारतया संश्रुत्य प्रतिष्ठापयत्यलङ्कार-महिमानम्। इहालङ्काराः काव्यस्य नित्यधर्मतयाऽङ्गीक्रियन्ते, ते काव्ये गुणवत् समवायसम्बन्धेन विराजन्ते। नास्तित्वं काव्यस्य तैर्विना। श्रीमदप्पय्य-दीक्षितेनालङ्कारप्रमुखं चित्रकाव्यं ध्वनिकाव्यवदुत्कृष्टं मतम्। यद्यपि रसस्य काव्यात्मत्वं नापलप्यते दीक्षितेन, तथापि चित्रकाव्ये रसस्य वाच्यतयाऽङ्गीकारे

ध्वनिवादिभिः सार्धं तदीयो गभीरो मतभेदो भवति । द्व्यर्थके पदेऽप्राकरणिकस्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वेन स्वीकारो नौचित्यमावहतीति श्लिष्टपदविचारप्रसङ्गे वृत्तिवार्त्तिके स्पष्टीचकार श्रीमदप्पय्यदीक्षितः । इहाभिधाया दीर्घतरव्यापारसमर्थकानां मीमांसकानां प्रभावेण प्रभावितो दृश्यते दीक्षितः ।

यद्यपि वृत्तिवार्त्तिकं कुवलयानन्दसदृशीं ख्यातिमर्जयितुं न प्रबभूव, तथापि गौरवेणातिरिच्यते तत् । यद्यपीहाभिधावृत्तेर्दीर्घतरं व्यापारमङ्गीकृत्य श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन प्रत्याख्याता व्यञ्जनावृत्तिः, तथापि ग्रन्थारम्भे तेन शब्दस्याभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति व्यापारत्रयं प्रतिपादयता तस्य शिवनेत्रत्रयवद् विश्वसृष्टिप्रकाशकत्वमङ्गीकृतम् । विवादग्रस्तत्वादस्पष्टां काव्यशास्त्रीयां परम्परां स्पष्टीचकार दीक्षितो वृत्तिवार्त्तिके ।

एतादृशस्य महिमशालिनो लघुग्रन्थस्य समालोचनात्मकं सम्पादनमत्यावश्यकमभूत् । काव्यशास्त्रमर्मज्ञेन सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये साहित्यविषयकं प्राध्यापकपदमलङ्कुर्वाणेन श्रीवायुनन्दनपाण्डेयेन सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थानां त्रयाणां हस्तलेखानां काव्यमालायां प्रकाशितायाः प्रतिकृतेश्च साहाय्येन वृत्तिवार्त्तिकमिदं सम्पादयता काव्यशास्त्रजिज्ञासवो भृशमुपकृताः । श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन काव्यप्रकाशकारादीनां कानि मतानीह कया दिशा पर्यालोचितानि, पण्डितराजजगन्नाथेन च काव्यशास्त्रपरम्परापरिशीलनपूर्वकं वृत्तिवार्त्तिकस्य के के विषयाः क्व कथं च पर्यालोचिता इति सर्वं श्रीपाण्डेयेन भूमिकायां विस्तरशः प्रस्फोरितं विदुषां मनोमोदाय जिज्ञासूनां च दिक्प्रबोधाय सम्पत्स्यत इति ध्रुवं प्रत्येमि ।

वाराणस्यां
मेषसङ्क्रान्तौ २०३५ वै०
(१४-४-७८ खी० भृगौ)

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
निदेशकः
अनुसन्धानसंस्थानस्य

उपोद्घातः

विघ्नव्यूहा विलीयन्ते सकृद् यन्नामकीर्तनात् ।
शिवोत्सङ्गे समासीनमेकदन्तमुपास्महे ॥१॥

यत्पादपद्मकृतसद्ममनोमिलिन्दः खिन्ते क्वचिन्न नयवर्त्म सुखेन विन्ते ।
आद्यं गुरुं सकलशास्त्रविदां वरिष्ठं रामप्रतापविबुधं तमहं नमामि ॥२॥

ये शास्त्रकाननविलासनिरस्तशङ्काः
पञ्चानना विजयिनोऽधिजगद्विभान्ति ।
कालीप्रसादविबुधेन्द्रवरान् पुनस्तान्
वाक्यप्रमाणपदवेदिगुरून् नमामि ॥३॥

साहित्यशास्त्रे प्राचीनाचार्यैः प्रायो वृत्तिविचारोऽनावश्यकत्वान्न कृतः। काव्यस्यात्मतत्त्वमलङ्कार एवेति मन्वानैस्तैरलङ्कारा निरूपिताः। अलङ्कारश्च वाच्य एवेति तदर्थं [1]क्वचिदभिधावृत्तेर्नाममात्रं केनचिद् गृहीतम् [2]अन्येन लक्षणावृत्तेरपि, परं तत्स्वरूपादिज्ञानाय न्यायमीमांसाशास्त्रे एव शरणीकृते।

'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति वदन् [3]वामनोऽपि क्वचिदेव प्रस्ताववशाद् (लक्षणाविषये) यत्किञ्चिदवोचत्।

प्राचीनतमे 'अग्निपुराणे'[4] यदपि 'अभिव्यक्त्याख्ये' शब्दार्थालङ्कारे अभिधालक्षणाव्यञ्जनादीनामुपपादनं लभ्यते, तदप्यतीव संक्षिप्तम्। उद्देश्य लक्षण-परीक्षादिविधया नैव कृतम्।

परं यदा आनन्दवर्धनाचार्यः 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः, स च वस्त्वलङ्काररसादिरूपस्त्रिविधोऽपि वाच्याद्यर्थविलक्षणोऽर्थसामर्थ्याक्षिप्तः शब्दादेव प्रतिपन्नो व्यञ्जनाव्यापारस्यैव विषयः' इति निर्णिनाय[5]; तदा व्यङ्ग्यार्थमपह्नोतुमशक्नुवद्भिर्न्यायमीमांसादिशास्त्रप्रभावितैर्विद्वद्भिर्व्यञ्जनानिरसनाय प्रायासि। केचनाऽभिधाव्यापारेण (शरवद्दीर्घदीर्घतरेण)[6]अपरे लक्षणयैव तं गतार्थयन्तोऽभियुयुजुः। पुनश्च ध्वनिवादिभिस्ते यदा निरस्ताः, तदा मुकुलभट्टो 'अभिधावृत्तिमातृकाम्' निर्माय ध्वन्यमानमर्थं लक्षणावेद्य[7]मुपपादयाञ्चक्रे। भोजराजो[8]ऽपि अभिधां

---

१. भामहेन स्वकृतकाव्यालङ्कारे 'शब्दाश्छन्दोऽभिधानार्थाः' इत्यनेन प्र० अ०। २. उद्भटेन तत्रैव तद्व्याख्याने। ३. काव्यालङ्कारसूत्रम् ४।३।८। ४. ३४५ तमेऽध्याये ७.१५ श्लोकं यावत्। ५. ध्वन्यालोके। ६. भट्टलोल्लटप्रभृतयः। ७. लक्षणामार्गावगाहित्वं तु ध्वनेः सहृदयैर्नूतनतयोपवर्णितस्येत्यादिना ११३ तमकारिकाया व्याख्यानान्ते। ८. सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वि० प०।

लक्षणां गौणीमिति त्रिविधां वृत्तिं निरूपयन् व्यञ्जनां नानञ्ज । कुन्तको[1] विचित्रामभिधामुपाददे । महिमा[2]ऽनुमितिमनुमेने ।

अतस्तेषां निरासाय काव्ये त्रिविधं शब्दं त्रिविधमर्थम्, त्रिविधां वृत्तिं चोपपादयन् [3]मम्मटस्तत्रापेक्षितं तत्तद्वृत्तीनां स्वरूपं तत्तदर्थप्रतिपादनसामर्थ्यं च निरूपयाञ्चक्रे ।

एवं वृत्तिनिरूपणेन साहित्यशास्त्रमपि परिपूर्णतां गतम् । ततस्तदनुयायिनो जयदेव-विश्वनाथादयो दीक्षिततः प्राचीना अर्वाचीनाश्च पण्डितराजजगन्नाथ-आशाधर-राजचूडामणिदीक्षित-अच्युतराय-केशवमिश्रप्रभृतयो वृत्तिं स्वस्वप्रबन्धे व्यभान्त्सुः ।

तत्र मम्मटभट्टप्रभावितो वृत्तिविषयेऽस्फुटं विशेषं स्फुटीकर्तुं वृत्तिवार्तिकाभिधं ग्रन्थं जग्रन्थ किलाप्पय्यदीक्षितः ।

ग्रन्थकर्तुरितिवृत्तम्—

वृत्तिवार्त्तिकस्य रचयिता श्रीमानप्पय्यदीक्षितः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो लोके लब्धप्रतिष्ठश्चासीत् । पण्डितराजजगन्नाथप्रभृतयोऽर्वाचीना आचार्या अस्य वैदुष्येणातिप्रभाविता इत्यनुपदमेवोपजीवकविचारावसरे स्फुटीभविष्यति ।

कोविदकुलकुमुदकलाधरः श्रीदीक्षितोऽयं भारद्वाजकुलकमलदिवाकरो विश्वजिद्याजिनः श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रस्य तनूजन्माऽऽसीदिति मध्वतन्त्रमुखमर्दनस्योपसंहृतौ तत्कृतेन पद्येन ज्ञायते, तथा हि—

विद्वद्गुरोर्विहितविश्वजिदध्वरस्य श्रीसर्वतोमुखमहाव्रतयाजिसूनोः ।
श्रीरङ्गनाथमखिनः श्रितचन्द्रमौलिरप्पय्यदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः ॥१५६॥

जन्मकालनिर्णयः

अयं द्रविडशिरोमणिर्मद्रप्रान्ते मद्रपुरात् पश्चिमदिशि स्थिते श्रीविरिञ्चिपुराभिधे दिव्यक्षेत्रे १५२० तमे ख्रिस्ताब्दे श्रीमङ्गलाम्बायां जनुरधत्तेति मध्वतन्त्रमुखमर्दनभूमिकायां स्पष्टम् ।

सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहस्य भूमिकायां ब्रह्मविद्यापत्रिकाकारमनुसृत्य १५५० तमे ख्रिस्ताब्देऽस्य जनिर्युक्त्योपपादिता । चित्रमीमांसाभूमिकायामेकत्र १५५४ तमख्रिस्ताब्दात् १६२६ तमख्रिस्ताब्दं यावदस्य स्थितिः (प्रमाणमनुद्धृत्यैव) वर्णिता ।

परं वृद्धपरम्पराविसंवादाद् न कोऽपि पूर्वोक्तः कालः श्रद्धास्पदं भजते । यतो हि—पण्डितराजो यदा 'लवङ्गी' इत्याख्यां यवनकन्यां परिणीय दिल्लीश्वरात् 'शाहजहाँन्' इत्याख्याद् लब्धादेशो वाराणसीं प्रतिनिवृत्तः, तदा तम् 'अप्पय्यदीक्षितः' तिरश्चक्रे । जातिबहिष्कृतश्चैकदा पण्डितसभायां सम्मिलितो जगन्नाथोऽप्पय्यदीक्षितप्रेरणया भट्टोजिदीक्षितेन म्लेक्षोऽयमित्युक्त्या निर्भर्त्सितः । तेन खिन्नो

१. वक्रोक्तिजीविते । २. व्यक्तिविवेके । ३. काव्यप्रकाशे द्वि०उ० ।

जगन्नाथो भट्टोजिदीक्षितस्य कृतिं प्रौढमनोरमां कुचमर्दनाभिधया टीकया खण्डयाञ्चक्रे। रसगङ्गाधरे बहुशोऽप्पय्यदीक्षितमतं निराकृत्याप्यसन्तुष्यन् 'चित्रमीमांसाखण्डनम्' निर्ममे इत्याप्तोक्तिः। सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहस्य भूमिकायामुद्धृतमेकं पद्यमप्येतदर्थकमुपलभ्यते। तथा हि—

दृप्यद्द्राविडदुर्गहग्रहवशान् म्लिष्टं गुरुद्रोहिणा
यन्म्लेक्षेति वचोऽविचिन्त्य सदसि प्रौढेऽपि भट्टोजिना।
तत्सत्यापितमेव धैर्यनिधिना यत् सव्यमृद्नात् कुचं
निर्बध्यास्य मनोरमामवशयन्नप्यप्पयाद्यान् स्थितान्॥

पण्डितराजश्च स्वयं शब्दकौस्तुभशाणोत्तेजने ब्रूते यत्—'अप्पय्यदुर्ग्रहविचेतितचेतनानामार्यद्रुहामयमहं शमयेऽवलेपान्' इति। अप्पयदीक्षितश्च द्विसप्ततितमेऽब्दे शिवसायुज्यमभजद् इत्यपि निश्चितम्। दीक्षितः सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहस्य भूमिकायां व्याजहार यत्—'वयांसि मम सप्ततेरुपरि नैव भोगे स्पृहा न किञ्चिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परम्'। इति।

यष्टुं विश्वजिता यता परिधरं सर्वे बुधा निर्जिता
भट्टोजिप्रमुखाः स पण्डितजगन्नाथोऽपि निस्तारितः।
पूर्वेऽर्धे चरमे द्विसप्ततितमस्याब्दस्य सद् विश्वजिद्—
याजी यश्च चिदम्बरे स्वमभजद् ज्योतिःसतां पश्यताम्[1]॥

इत्यनेनापि पद्येन पूर्वोक्तोऽर्थो द्रढिमानमलभत।

अतो यवनशासकस्य 'शाहजहाँन्' इत्याख्यस्य शासनकाले दीक्षित आसीत्। तस्य च राज्याभिषेकः १६२८ तमे ख्रिस्ताब्दे बभूव। १६५८ तमे ख्रिस्ताब्दे चोरगजिह्वेन (औरंगजेब) इत्याख्येन स्वपुत्रेण कारागारे निक्षिप्तः। १६६६ तमे ख्रिस्ताब्दे मृत्युमालिलिङ्गेत्यैतिहासिका वदन्ति। पण्डितराजश्चास्यैव सभापण्डित आसीत्।

नीलकण्ठदीक्षितो नीलकण्ठविजये स्वगुरुमप्पयदीक्षितं वन्दमानो वर्तमानकालिकीं क्रियां प्रायुङ्क्त। तद्यथा—'श्रीमानप्पयदीक्षितः स जयति श्रीकण्ठविद्यागुरुः'[2] इति।

अतस्तत्काले दीक्षितो जीवन्नासीदिति निश्चितम्। नीलकण्ठविजयचम्वाश्च रचना १६३९ तमे ख्रिस्ताब्दे जाता। यतः स्वयं कविः कवते—

अष्टात्रिंशदुपस्कृतसप्तशताधिकचतुःसहस्रेषु।
कलिवर्षेषु गतेषु ग्रथितः किल नीलकण्ठविजयोऽयम्[3]॥ इति।

इत्थं नीलकण्ठविजयरचनाकाले जीवतो नलचरितरचनाकाले च स्वर्गतस्यास्य जनिः १५६८ तमे ख्रिस्ताब्दे सम्भाव्यते।

भट्टोजिदीक्षित एतस्मादवरः पण्डितराजश्चातिलघिष्ट आसीत्।

---

१. बालकवेः नलचरिते उ०। २. नी० क० वि०। ३. तत्रैव।

बाल्यकालः

बाल्येऽयं विरिञ्चिनगरादाग्नेये कोणे स्थिते 'अडयप्पला'भिधे ग्रामे पित्रा सह न्यवात्सीत्। अस्य 'विनायकसुब्रह्मण्यम्' इति पिता नाम चकार, परं बान्धवाः स्नेहात् केचन 'अप्पः' इति, अपरे 'अप्पयः' इति, अन्ये 'अप्पय्यः' इति नाम्ना सम्बोधयन्त आसन्, अतस्तदेव नाम लोके ख्यातमभूत्। उपनीतोऽयं स्वजनकादेव सर्वा विद्या अधिजगे। 'तं सर्ववेदसमशेषबुधाभिराजं श्रीरङ्गराजमखिनं गुरुमानतोऽस्मि' इति तदुक्तेः प्रतीयते।

राज्याश्रयः

सर्वेषु शास्त्रेषु कृतभूरिश्रममेनं लब्धख्यातिमाहूय 'बेलूरपुरे' कश्चन सामन्तः चिन्नबोमाभिधः स्वसभापण्डितं चकार। तत्र च बहुग्रन्थान् निर्ममे इति मध्वतन्त्रमुखमर्दनप्रस्तावनायां स्पष्टम्।

परं कुवलयानन्दस्योपसंहारे दीक्षितोऽब्रवीद् यत्—

अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः।
नियोगाद् वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः॥ इति।

वेङ्कटाभिधौ द्वौ राजानौ दक्षिणदेशे बभूवतुः। एको 'विजयानगरम्' राज्ये बभूव, यस्य स्थितिः १५३५ तमे ख्रिस्ताब्दे आसीत्। अपरः पेन्नकोण्डराज्ये १५८६ ख्रिस्ताब्दात् १६१३ ख्रिस्ताब्दं यावदासीत्। तत्र द्वितीयस्यैव कृपाभाजनमासीद् दीक्षित इति सम्भाव्यते।

धर्मः

अयमद्वैतवेदान्तसिद्धान्त (शाङ्करमत) समुपासक आसीदिति तदुक्तितोऽवसीयते, यथा—

आद्रियध्वमिदमध्वदर्शनं व्यध्वगं त्यजत मध्वदर्शनम्।
शाङ्करं भजत शाश्वतं मतं साधवस्स इह साक्ष्युमाधवः[२]॥ इति।

अयं शिवोपासकः, परं नान्यदेवतादूषको न वा मतान्तरद्वेषीति निर्णीयते, तथाहि—

शिवं विष्णुं वा यद्यभिदधति शास्त्रस्य विषयं
तदिष्टं ग्राह्यं नस्सगुणमपि तद्ब्रह्म भजताम्।
विरोधो नातीव स्फुरति नहि निन्दानयविदां
न सूत्राणामर्थान्तरमपि भवद्धार्यमुचितम्[३]॥ इति।

वस्तां पिसङ्गं वसनं विशो वा गरुत्मता यातु ककुद्मता वा।
निद्रातु वा नृत्यतु वाऽधिरङ्गं भेदो न मे स्यात् परमस्य धाम्नः[४]॥ इति।

अयं ज्योतिष्टोमवाजपेयादिभिर्यज्ञैर्यज्ञपुरुषमयष्ट। अनन्तरं तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सम्पूर्णं भारतं परिक्रम्य चिदम्बरक्षेत्रे ७२ तमे वर्षे नटराजमाराधयन् भौतिकं शरीरं

---

१. न्यायरक्षामणौ चतुर्थः श्लोकः। २. मध्वतन्त्रमुखमर्दने ५७ तमः श्लोकः।
३. तत्रैव प्रथमः श्लोकः। ४. हरिहरशतके।

सन्त्यज्य शिवसायुज्यमवाप। सन्ततयोऽस्य काञ्चीमण्डले चोलमण्डले पाण्ड्यदेशे चाद्यापि विराजन्ते। अनेन शताधिकाः प्रबन्धा निबद्धा इति नीलकण्ठोक्तितो ज्ञायते, तथा हि—"द्वासप्तर्तिं प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यधादप्पयदीक्षितेन्द्रः[1]" इति। मध्वतन्त्रमुखमर्दनस्य पुष्पिकायामपि 'चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्माणचणस्य श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रस्य'[2] इत्याद्युक्तेः प्रतीयते।

कृतयः

राज्ञा सम्मानितो निवेदितश्चायं चतुरधिकशतं प्रबन्धान् निर्ममे। तेषु विंशतितमाः स्वकृतेरेव व्याख्याः सन्ति। द्वादशतमा अन्यग्रन्थटीकाः सन्ति। ते सर्वेऽत्र नाम्ना निर्दिश्यन्ते—

१. अद्वैतवेदान्तविषयका ग्रन्थाः

१. नयमञ्जरी, (अद्वैतमतानुसारिणी ब्रह्मसूत्रवृत्तिः), २. सिद्धान्तलेशसंग्रहः, ३. न्यायरक्षामणिः (ब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायव्याख्या), ४. कल्पतरुपरिमलः (कल्पतरुव्याख्यारूपः), ५. रामानुजशृङ्गभङ्गः, ६. मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्, ७. मध्वमतविध्वंसनम् (तद्व्याख्या), ८. अधिकरणपञ्चिका, ९. तप्तमुद्राविद्रावणम्।

२. मध्वसिद्धान्तानुसारिणो ग्रन्थाः

१. न्यायमुक्तावलिः (मध्वमतानुसारिणी ब्रह्मसूत्रवृत्तिः), २. न्यायमुक्तावलीव्याख्या, ३. न्यायरत्नमाला, ४. तद्व्याख्या।

३. पूर्वमीमांसाविषयका ग्रन्थाः

१. चित्रपटः (मीमांसाधिकरणश्लोकसंग्रहः), २. विधिरसायनम् (अपूर्वादिविधित्रयविचारः), ३. तद्व्याख्या (विधिरसायनसुखोपयोजिनी), ४. उपक्रमपराक्रमः (उपक्रमप्राबल्यनिरूपणरूपः), ५. पूर्वोत्तरमीमांसावादनक्षत्रमाला, ६. धर्ममीमांसापरिभाषा, ७. मयूखावलिः (शास्त्रदीपिकाव्याख्या)।

४. रामानुजमतविषयका ग्रन्थाः

१. यादवाभ्युदयव्याख्यानम्, २. वरदराजस्तवः, ३. वरदराजस्तवविवरणम् (व्याख्या), ४. नयमयूखमालिका (ब्रह्मसूत्रवृत्तिः), ५. पादुकासहस्रव्याख्या, ६. रामानुजतात्पर्यसंग्रहः, ७. तद्व्याख्या।

५. श्रीकण्ठमतविषयका ग्रन्थाः

१. नयमणिमाला (ब्रह्मसूत्रवृत्तिः), २. शिवार्कमणिदीपिका (श्रीकण्ठभाष्यव्याख्या), ३. आनन्दलहरी (श्रीकण्ठभाष्यतात्पर्यरूपा) ४. चन्द्रिका (तद्व्याख्या)।

---

१. शिवलीलार्णवे। २. म० त० मु० म० अन्ते।

६. दर्शनविषयका ग्रन्थाः

१. शिवाद्वैतनिर्णयः, २. तत्त्वमुक्तावली, ३. मणिमालिका।

७. व्याकरणविषयकौ ग्रन्थौ

१. नक्षत्रवादावली, २. तिङन्तशेषसंग्रहः।

८. कोशग्रन्थाः

१. नामसङ्ग्रहमाला, २. तद्व्याख्या। ३. शब्दप्रकाशः। ४. अमरकोशव्याख्या।

९. अलङ्कारशास्त्रीया ग्रन्थाः

१. कुवलयानन्दः, २. चित्रमीमांसा, ३. वृत्तिवार्त्तिकम्।

१०. काव्यग्रन्थाः

१. मार्गबन्धुचम्पूः २. प्रबोधचन्द्रोदयटीका, ३. वसुमती (चित्रसेनविलासनाटकम्), ४. हंससन्देशटीका, १५. दशकुमारचरितसङ्ग्रहः।

११. पुराणेतिहासविषयका ग्रन्थाः

१. भारततात्पर्यसंग्रहः, २. तद्व्याख्या, ३. रामायणतात्पर्यसंग्रहः, ४. तद्व्याख्या, ५. हरिवंशसारचरितव्याख्या, ६. शिवपुराणतामसत्त्वखण्डनम्।

१२. स्फुटग्रन्थाः

१. पञ्चस्वरवृत्तिः, २. मतसारार्थसङ्ग्रहः, ३. लक्षणरत्नावलीव्याख्या, ४. प्राकृतचन्द्रिका, ५. अधिकरणमाला, ६. अधिकरणसारावलिः।

१३. स्तोत्रग्रन्थाः

१. कृष्णध्यानपद्धतिः, २. दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः, ३. तद्विवरणम्, ४. आदित्यस्तोत्रम्, ५. तद्व्याख्या, ६ अपीतकुचाम्बास्तवः, ७. रत्नत्रयपरीक्षा (हरिहरशक्तीनां माहात्म्यपरा), ८. तद्व्याख्या, ९. पञ्चरत्नस्तुतिः, १०. तद्व्याख्या, ११. शिखरिणीमाला (शिवोत्कर्षप्रतिपादिका), १२. तद्व्याख्या (शिवतत्त्वविवेकः), १३. ब्रह्मतर्कस्तवः, १४. तद्विवरणम्, १५. शिवकर्णामृतम्, १६. शिवार्चनचन्द्रिका, १७. बालचन्द्रिका, १८. तद्व्याख्या, १९. वीरशैवम्, २०. गङ्गाधराष्टकम्, २१. भस्मवादावली, २२. शिवध्यानपद्धतिः, २३. शिवपूजाविधिः, २४. हरिहरस्तुतिः, २५. निग्रहाष्टकम्, २६. आत्मार्पणस्तुतिः, २७. मानसोल्लासः, २८. श्रीविद्यातत्त्वविवरणम्, २९. मार्गबन्धुपञ्चरत्नम्, ३०. तान्त्रिकमीमांसा, ३१. अनुग्रहाष्टकम्, ३२. शिवमहिमकलिकास्तुतिः, ३३. अरुणाचलेश्वरस्तुतिः, ३४. कृष्णध्यानपद्धतिव्याख्या, ३५. जयोल्लासनिधिः, ३६. मार्गसहायस्तोत्रम्, ३७. विष्णुतत्त्वरहस्यम्,

३८. शान्तिस्तवः, ३९. शिवध्यानपद्धतिव्याख्यानम्, ४०. शैवकल्पद्रुमः, ४१. सिद्धान्तरत्नाकरः, ४२. स्तोत्ररत्नाकरः, ४३. मार्गसहायलिङ्गस्तुतिः, ४४. भक्तिशतकम् इति।

ग्रन्थकर्तुरुपजीव्यत्वविचारः

वृत्तिवार्त्तिकस्य प्रणेताऽयमप्पयदीक्षितो व्याकरण-न्याय-मीमांसा-साहित्य-वेदान्त-सांख्ययोग-पुराणागमादिष्वधीतिरित्यत्र नास्ति मनागपि संशीतिस्तद्ग्रन्थ-परिशीलयतां विपश्चिताम्। अतः समेषां शास्त्राणां प्रभावोऽस्य ग्रन्थेषु यत्र तत्र परिलक्ष्यत एव; तथाऽपि वृत्तिवार्त्तिकाभिधोऽयं (लघु) ग्रन्थोऽर्थगौरवयुतः साहित्यशास्त्रस्य ग्रन्थ इति "वृत्तयः काव्यसरणावलङ्कारप्रबन्धृभिः" इति मङ्गल-पद्योक्तेः प्रतीयते। तत्राप्ययं ध्वनिसम्प्रदायस्य, ध्वनिसम्प्रदायाचार्यैरेव व्यञ्ज-नाया निरूपणात्। अतोऽयं ध्वनिकारानन्दवर्धनाचार्य-अभिनवगुप्तपादाचार्य-मम्मटाचार्यजयदेवादिभिः प्रभावित इति वृत्तिवार्त्तिकादेव निश्चीयते। तत्राभिधा त्रिधा रूढिर्योगो योगरूढिश्चेति निरूपयन् जयदेवमनुसरति। जयदेवोऽपि—'रूढयौगिकतन्मिश्रैः प्रभेदैः स पुनस्त्रिधा'[1] इति त्रिधैव निरूपयाञ्चक्रे। नैयायि-कोऽप्ययं यौगिकरूढिरिति चतुर्थं भेदं न मनुते।

अयमानन्दवर्धनेनाभिनवगुप्तपादाचार्येण च प्रभावितो नानार्थस्थलेऽप्रस्तुतेऽर्थे व्यञ्जनां नाङ्गीकरोति। ध्वनिकारिकाकारोऽपि—

आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते।
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः[2]॥

इति ब्रूते।

यत्र शब्दशक्त्याऽलङ्कार एव प्रकाशते, तत्र शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः। आनन्दवर्धनोऽपि तत्रैव वृत्तौ 'वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमाने श्लेषः'[3] इत्याह। अत एव शब्दशक्त्युद्भववस्तुध्वनिं नाङ्गीकुर्वन्ति ध्वनिकारादयः। लोचने सङ्कलि-तेषु ध्वनिभेदेषु शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्न गणितः। एकविध एव शब्दशक्तिमूलोऽ-लङ्कारध्वनिर्गणितः[4]। यदि द्वितीयोऽर्थो व्यङ्ग्यः स्यात्, तदा वस्तुध्वनिमपि गणयेत्।

लोचने[5] तत्रैव चतुर्णां मतानामुपादानं वर्तते, तेषु प्रथमं मम्मटः स्वीकरोति, चतुर्थं दीक्षित इति। परमयं नानार्थस्थले द्वितीयेऽर्थेऽप्यभिधां मन्वानोऽपि मम्मटप्रभावादेव 'शनिरशनिश्च' इति पद्ये 'विरुद्धौ द्वौ त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः'[6] इति व्यङ्ग्ये शब्दशक्त्युद्भवं वस्तुध्वनिमङ्गीकरोति।

मम्मटप्रभावितोऽपि सर्वथा मम्मटं नानुसरति खण्डयति च बहुशः। यथा विरोधितोदाहरणम्—'भ्रममरतिमलसहृदयताम्' इति पद्ये विषपदेनात्र हालाहलं

१. चन्द्रालोके प्र० म० नवमश्लोके। २. ध्वन्यालोके द्वि० उ० २१ तमा का०। ३. तत्रैव वृत्तौ। ४. तत्रैव ३१ तमकारिकाया लोचने। ५. तत्रैव लोचने २४१–२४२ तमपृष्ठे। ६. वृत्तिवार्त्तिके प्र० परि०।

व्यङ्ग्यमिति। एवं नानार्थस्थले प्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जनाम्[1], सारोपलक्षणां[2] च मम्मटाभिमतं खण्डयति। क्वचिद् वैशिष्ट्यमपि, यथा— निरूढलक्षणायामपि शुद्धगौणभेदेन द्वैविध्यम्[3]। एवं फललक्षणाया जहदजहल्लक्षणाख्यो भेदः। जहदजहल्लक्षणास्वीकारे वेदान्तिभिः प्रभावितस्तैरेव भागत्यागलक्षणा, (जहदजहल्लक्षणा[4]) स्वीकृता। व्याकरणप्रभावितश्च रूपके लक्षणां नाङ्गीकरोतीति। शुद्धसाध्यवसानां जहल्लक्षणायामन्तर्भावयति[5] च। **'राजकीयः पुरुषो राजा'**, **'इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः'** **'अतक्षाऽयं तक्षा'** इत्याद्युदाहरणानि[6] काव्यप्रकाशतो गृहीतानि।

जहल्लक्षणायामभेदाभिव्यक्तौ काव्यप्रकाशमेव प्रमाणतयोपन्यस्यति। **'तटादीनां गङ्गादिशब्दप्रतिपादने...... ...सम्प्रत्ययः'**[7] इति। रत्नाकरमप्यत्रैवोद्धरति **'स्रोतस्तीरयोरेकशब्दबोध्यत्वेन.........प्रयोजनसिद्धिः'**[8] इति। रूपकेऽभेदप्रतिपत्तिं मम्मटोऽप्युपपादयति **'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः'**[9] इति। दीक्षितोऽपि तथैवेति।

'तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि' इति पद्ये कुसुमायुधपदेन योगशक्त्या (अवयवार्थप्रतीतौ) तदायुधस्यासारत्वप्रतीतावपि कामवाचकपदं नोपात्तमिति शङ्कायां साहित्यचिन्तामणिकृतः (वेमभूपालस्य) समाधानमुद्धरति। अत्रैव प्रसङ्गे एकावलीकारं विद्याधरमपि स्मरति। तथा आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धेन लक्षणायामलङ्कारसुधानिधिं श्लेषरूपकयोर्विभागव्यवस्थायां चक्रवर्तिनं च प्रमाणतयोद्धरति। अत एतेषामपि प्रभावो दीक्षिते वर्तत इति।

वृत्तिवार्त्तिकस्योपजीवकत्वविचारः

पण्डितेन्द्रो जगन्नाथस्तथा राजचूडामणिदीक्षितश्चोभौ वृत्तिवार्त्तिकेन प्रभावितौ इति तद्ग्रन्थाध्ययनेन ज्ञायते। तथा हि—पण्डितराजः 'केवलसमुदायशक्तिः, केवलाऽवयवशक्तिः, समुदायावयवशक्तिसङ्करश्चेति त्रिविधामभिधामभिधाय **'एता एव विधा रूढि-योग-योगरूढिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते'**[10] इत्याह। एतेषां लक्षणे दीक्षितेनोक्तम्—**'अखण्डशक्तिमात्रेत्यादि अवयवशक्तिमात्रेत्यादि अवयवसमुदायोभयशक्तिमात्रेत्यादिः'**। तदेव पण्डितराजेन समुदायशक्तिरित्यादिपदेन भेदो विहितः।

अथ च मण्डपनिशान्तकुवलयादिशब्देषु का गतिरित्याशङ्क्य 'अत्र केचित्' इत्यनेन दीक्षिताभिमतमेव समाधानमाह। तथा हि **'अश्वगन्धारसं पिबेत्'** इत्यत्र केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगन्धावाजिशालेत्यत्र केवलयोगशक्तिरित्याह[11]। दीक्षितोऽपि, योगरूढिमतः शब्दस्यार्थविशेषेऽवयवार्थस्यानन्वयात् समुदायार्थमात्रे विश्रान्तौ[12] रूढिशक्तिमुपपादयति।

---

१. तत्रैव। २. तत्रैव द्वि० प०। ३. तत्रैव। ४. वृत्तिवा० द्वि० प०। ५. तत्रैव। ६. तत्रैव। ७. तत्रैव। ८. तत्रैव। ९. का० प्र० द० उ०। १०. र० ग० द्वि० आ० अभि० नि०। ११. तत्रैव। १२. वृ० वा० प्र० प०।

एवं 'निरूढायामपि गौणीत्वशुद्धत्वाभ्यां द्वैविध्यमामनन्ति'[1] इत्युक्तावपि दीक्षितस्य प्रभावः स्फुटं लक्ष्यते ।

एवं पण्डितराजः शब्दशक्त्युद्भवं वस्तुध्वनिं रूपके लक्षणां च स्वीकुर्वन् अप्पय्यदीक्षितमतं सबहुमानम् 'अन्ये तु, 'नव्यास्तु' इत्यनेनोपपादयाञ्चक्रे[2] ।

मम्मटप्रभावितोऽपि पण्डितराजः उपादानलक्षणलक्षणेत्यादिशब्दान् परित्यज्य जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थेत्यादिशब्दान् लक्षणाभेदेषु प्रायुङ्क्तेति[3] ।

एवमेव राजचूडामणिदीक्षितोऽपि काव्यप्रकाशस्यैव व्याख्यानमयं 'काव्यदर्पणम्' रचयन् अभिधाभेदे दीक्षितमतमेवोपपादयति । लक्षणाभेदेऽपि दीक्षितमेवानुहरति । उदाहरति च तदुदाहरणमेव प्रायो यत्किञ्चिद् विपर्यासेन[4] :—

शक्यसादृश्यसम्बन्धरूपा गौणीति सा मता ।
लावण्यनिधिरेषैव प्रवीणा युववञ्चने ॥

इत्यस्य वृत्तौ 'ननु सादृश्यं न सम्बन्धः' इत्यादिना दीक्षितमतमेवानुवदति[5] ।

परं यत्र मम्मटं विरुणद्धि दीक्षितस्तत्राक्षरशो वृत्तिवार्त्तिकमनुवाद्य महता प्रयासेन खण्डयति इत्यनुपदमेव प्रतिपाद्यविषयविवेचनावसरे स्फुटीभविष्यति ।

प्रतिपादनशैली

वृत्तिविषये विशेषाऽभिधानाय दीक्षितनिर्मितमिदं वृत्तिवार्त्तिकमतिसरलया हृदयहारिपद्धत्या विवेच्यमर्थं स्फुटमर्पयति । मनागपि क्वचिदनपेक्षितशब्दजालजटिलतानोपलक्ष्यते, न वा क्वचनार्थदुरूहता हृदयमधिरोहति । अतिसूक्ष्मतत्त्वोपपादनेऽपि विषयः स्फुटं प्रकाशते । प्रतिपाद्यं वस्तु निर्भ्रान्तं मनोमुकुरे प्रतिबिम्बते सचेतसाम् ।

अत्रोदाहृतपद्यान्यतीव हृद्यानि भगवद्विषयकरतिभावमयानि ललितानि प्रायः स्वरचितानि सन्ति । शृङ्गाररसविषयकमेकमेव पद्यम्, तदप्यतीव हृद्यं रसिकानां हृदयमपहरति । तथा हि—

परारिसन्दर्शितसन्निवेशौ परुत्पराभूतसरोजकोशौ ।
इमावियन्तौ पुनरेषमस्ते कुचौ कियन्तौ परतो भवेताम्[6] । इति ।

शास्त्रे, काव्ये चास्य समानरूपेण विलक्षणैषाऽव्याहता गतिः । प्रायः सर्वाण्युदाहरणपद्यानि प्रसादमाधुर्यगुणाभिव्यञ्जकानि वैदर्भीरीतिगुम्फितानि, क्वचिद् गौणीविलसितानि कवेर्भक्तिप्रवणतां द्योतयन्ति । पद्यान्तर्वर्तीनि सर्वाणि पदानि सार्थकानि साभिप्रायगर्भाणि सन्त्यतो नारुन्तुदानि रूक्षाणि वा क्वचिदपि मनागप्यर्थप्रतीतिं न स्थगयन्तीत्यहो अस्य कवित्वम् !

---

१. र० ग० द्वि० आ० ल० नि० । २. र० ग० द्वि० आ० नानार्थनिरू० ल० नि० च । ३. तत्रैव । ४. काव्यदर्पणे द्वि० उ० । ५. तत्रैव २४ तमका० वृत्तौ । ६. वृ० वा० चेष्टोदाहरणे प्र० प० ।

एवं हि दृश्यते लक्षणग्रन्थेषु यान्युदाहरणान्युपलभ्यन्ते प्रायशः शृङ्गारमयानि, तान्यपि परकीयाविषयकत्वेनाभासमयानि, यथा—'**मा पथिक रात्र्यन्धकशय्यायां मम**'[1] इत्यादीनि। इत्याक्षेपो मार्जितोऽनेन वृत्तिवार्त्तिके उदाहरणानुरूपाणि सुमधुरललितोचितसरसानि भक्तिभावमयानि काव्यानि रचयतेति न तिरोहितं विपश्चिताम्। अतो नात्र 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इयादिस्मृतिवचनानामवकाशः।

वृत्तिवार्त्तिकम् इत्यभिधाने मूलम्

वृत्तिवार्त्तिकस्य प्रतिपाद्यो विषयो 'वृत्तिविषये विशेषः'। तत्र '**किं नाम वृत्तित्वम्**'[2] इति जिज्ञासायां ग्रन्थकारः प्रायो मौनमेवाललम्बे, वृत्तिसामान्यस्य लक्षणाऽकरणात्, तत्प्रतिपाद्यत्वाभावात्। प्रायः कोऽप्यालङ्कारिको वृत्तिसामान्यलक्षणं न लक्षयाञ्चक्रे। परं तेषां ग्रन्थानां परिशीलनेन ज्ञायते यत् तेषु केचन व्यापाररूपाम्,अपरे सम्बन्धरूपां वृत्तिं मन्वते। तद्यथा मुकुलभट्टः—'**शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता**' इति निजगाद। मम्मटोऽप्याह—'**स मुख्योऽर्थस्तत्र व्यापारोऽस्याभिधोच्यते**'[3] इति। अर्थाद् मुख्यार्थप्रतिपत्तिहेतुभूतशब्दव्यापारोऽभिधेति। दीक्षितोऽपि शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधेत्याद्यभिदधानः प्रतिपत्त्यनुकूलशब्द व्यापाररूपां वृत्तिं मनुते। एवं वृत्तयः शब्दव्यापाररूपाः।

आशाधरभट्टश्च '**वर्तते = अर्थे प्रवर्तते शब्दोऽनयेति वृत्तिः**'[4] इत्याह। पण्डितेन्द्रो जगन्नाथश्च सम्बन्धरूपां वृत्तिं मनुते। यथाह—शक्त्याख्यः शब्दस्यार्थगतोऽर्थस्य च शब्दगतः सम्बन्धविशेषोऽभिधा[5]। शक्यसम्बन्धो लक्षणेत्यादि।

एवं व्यापाररूपायां वृत्तौ व्यापारस्य प्रेरणागर्भत्वेन '**अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्यः**' इत्यादिरूपः सम्बन्धिज्ञानविधयाऽपरसम्बन्धिस्मारकत्वरूपो वा व्यापारः। एवं '**शाब्दबोधजनकोपस्थितिजनकज्ञानविषयसम्बन्धत्वं वृत्तित्वम्**' इति फलितम्। अर्थात् शाब्दबोधजनिका या उपस्थितिस्तज्जनकं यद् वृत्तिज्ञानं तस्य विषयो वृत्तिः, सा च सम्बन्धरूपेति लक्षणसमन्वयः। अथवा '**शाब्दबोधजनकपदपदार्थसम्बन्धत्वं वृत्तित्वम्**' इति ज्ञेयम्।

न चैकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनं स्मारयतीति रीत्या पदं। पदार्थं स्मारयति, न तु शाब्दबोधं जनयतीति कथं शाब्दबोधजनकेत्यादिलक्षणं युक्तमिति शङ्क्यम्, पदादपि शाब्दबोध एव जायते, न पदार्थस्मृतिः; अन्यथाऽवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं पदार्थस्मृतेर्नष्टत्वात् महावाक्यार्थबोधानुपपत्तेः। परमिदं द्वितीयं लक्षणं ध्वनिकारादीनां प्रतिकूलम्, यतस्ते कथयन्ति '**पदानां स्मारकत्वेनावाचकत्वात्**'[6] इति।

स च सम्बन्धः क्वचित् साक्षात्, क्वचित् परम्परारूपः।

---

१. ध्व० लो० प्र० उ०। २. अ० वृ० मा०। ३. का० प्र० द्वि० उ०। ४. त्रिवेणिकायाम्। ५. र० गं० द्वि० आ० अ० नि०। ६. ध्व० लो० तृ० उ० प्र० का०वृ०।

सा च वृत्तिस्त्रिधा—१. अभिधा, २. लक्षणा, ३. व्यञ्जनेति भेदात् ।

तासु वृत्तिषु वृद्धैरनुक्तं विशेषमुपपादयितुं कृतोऽयं ग्रन्थो वृत्तिवार्त्तिक-पदेनाभिधीयते, यतो हि—

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा विचक्षणाः ।।[1] इति ।

सर्वेषु शास्त्रेषु प्रथमं सूत्रम्, तस्योपरि भाष्यम्, भाष्योपरि वार्त्तिकं वर्तते । ऋते व्याकरणशास्त्रात् । व्याकरणे सूत्रम्, तदुपरि वार्त्तिकम्, द्वयोरुपरि भाष्यम्, अतोऽस्य भाष्यस्य महाभाष्यत्वं सिद्धम् । अत्राभिधालक्षणादीनामुक्तविषयाणां नानार्थस्य द्वितीयार्थे व्यञ्जनेत्यादिदुरुक्तानाम्, तत्रानुक्तानां विशेषाणां चोपपाद-नादस्य वार्त्तिकत्वं युक्तमिति युक्तमस्याभिधानम् 'वृत्तेर्वर्तनाद्वाऽस्याभिधानं वृत्ति-वार्त्तिकम्' इति ।

प्रतिपाद्यविषयः

तत्रादौ प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितदूरीकरणाय विबुधवृन्दमिलिन्दपरिवन्दित-पादारविन्दमकरन्दां शारदां समुपास्य तत्रभवान् दीक्षितः काव्यसरणौ समुपपादि-तासु शक्तिभक्तिव्यक्त्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु साहित्यशास्त्रप्रवन्धृभिर्वृद्धैः क्वचित् क्वचिदस्फुटीकृतान् विशेषान् स्फुटीकर्तुं वृत्तिवार्त्तिकाभिधमर्थगौरवान्वितं लघुग्रन्थं ग्रन्थन्नभिधां लक्षयति—'शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधा'[2] इति ।

अत्राक्षेपः

अत्र पण्डितराजो जगन्नाथो दीक्षितकृताभिधालक्षणं युक्तिविरोधादात्माश्रय-दोषदूषितत्वाच्च तुच्छमित्यभिधत्ते[3] । तथा हि—इयमभिधा शब्दवृत्तिः, तस्याश्च ज्ञानं शब्दजन्यार्थोपस्थितौ कारणम् । तल्लक्षणं 'शक्त्या प्रतिपादकत्वम्' इत्युच्यते। प्रतिपादकत्वं नाम प्रतिपादकवृत्तिधर्मविशेषः । प्रतिपादकश्च शाब्दप्रतिपत्तौ कारणभूतः शब्द एव । एवं शब्दगतप्रतिपत्तिकारणतेति फलितम् । शब्दः प्रतिपत्ति-हेतुरित्येतावन्मात्रज्ञानेनार्थोपस्थितेरभावात् ।

यदि प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्त्यनुकूलशब्दव्यापारः, स च ज्ञातः सन्नेवोपयुज्यते, नाज्ञात इति, तदपि न युक्तम्, यतो हि भवता लक्षणे शक्त्येत्युपात्तम्, अतः शब्दनिष्ठाऽर्थनिष्ठा वा काचन शक्तिरेव प्रतिपत्तिहेतुतया विवक्षिता । सा एवा-भिधा । एवमभिधया प्रतिपादकत्वमभिधेति लक्षणं फलितम् । इत्थमभिधाज्ञानाय कृते लक्षणेऽभिधाज्ञानस्यापेक्षितत्वादात्माश्रयदोषोऽसङ्गतिश्च स्फुटाविति ।

परिहारः

नागेशश्च[4]—शक्त्या इत्यत्र 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकेनाभेदे तृतीया । धान्येन धनवानितिवत् । एवं 'शक्त्यभिन्नप्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारोऽभिधा' इत्यर्थेन नात्माश्रयोऽसङ्गतिर्वेति समादधे ।

---

१. पराशरोपपुराणे । २. वृ० वा० प्र० पृ० । ३. र० ग० द्वि० आ० ।
४. तत्रैव गुरुमर्मप्रकाशे ।

न च सामान्यविशेषयोरभेदान्वय इति नियमात्, सामान्यविशेषयोरेवाभेदान्वयो भवति। यथा धान्येन धनवानित्यत्र धान्यं विशेषधनम्, धनपदेन च सामान्यधनं विवक्षितम्। एवमत्र धान्याभिन्नेन धनेन तद्वानिति बोधः। परमत्र तु शक्तिरपि विशेषोऽभिधापि विशेष एवेति विशेषयोः कथमभेदान्वय इति शङ्क्यम्? शक्तिपदेनात्र वृत्तेर्विवक्षितत्वात् **'तिस्रः शब्दस्य शक्तयः'**[1] इति विश्वनाथोक्तेः। लोचने[2]ऽपि बहुशः शक्तिपदमेव वृत्त्यर्थे प्रयुक्तमिति शक्तिपदं सामान्यशक्तिवाचकम्, अभिधापदं च विशेषवाचकमिति तयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वादभेदान्वयोपपत्तेः।

अभिधाभेदः, तल्लक्षणं च

साऽभिधा त्रिधा—१. रूढिः, २. योगः, ३. योगरूढिभेदात्।

तत्र रूढेर्लक्षणम्—'अखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः' इति। यत्रावयवार्थस्याप्रतीतिः, यत्र वाऽवयवार्थस्य प्रतीतावपि तस्य बाधस्तत्राखण्डशक्तिः (समुदायशक्तिः)। यथा—मणिनूपुरादिशब्दानामवयवार्थस्य प्रतीतिरेव नास्ति। अतिमुक्तशब्दस्य मुक्तामतिक्रान्तोऽतिमुक्त इत्यवयवार्थस्य प्रतीतावपि वासन्तीरूपेऽर्थे तस्य बाध इति अखण्डशक्त्यैव बोधः। अतिमुक्तादिशब्दानां यत्रैकस्यैव वासन्तीरूपस्यार्थस्य बोधोऽभीष्टः, तत्रैव रूढिः, अत एव लक्षणे एकग्रहणं सार्थकमिति।

'अवयवशक्तिमात्रसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः' इति। यत्र समुदायार्थस्याप्रतीतिः, यत्र वा प्रतीतस्यापि समुदायार्थस्यावयवार्थेऽसम्बन्धः, तत्रावयवशक्तिः (योगशक्तिः)। यथा—**'ऊर्ध्वं विरिञ्चिभवनात् तव नाभिपद्मात्'** इत्यादिपद्ये विरिञ्चिभवननाभिपद्मादिशब्दानां विरिञ्चेः = ब्रह्मणोर्भवनमित्याद्यर्थो यौगिक एव, न समुदायार्थः। **'सोढः सतां बत निशान्तमुपागतानाम्'** इति पद्यांशे निशान्तशब्दस्य समुदायशक्त्या गृहरूपस्यार्थस्य प्रतिभासेऽपि तस्य निशाया अन्तमिति निशावसानरूपेऽर्थे सम्बन्धाभावादवयवशक्तिरेव। **'अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढिः'** इति।

यथा—**'कुर्वन् प्रदक्षिणमुपेन्द्रसुरालयं ते'** इति पद्यांशे सुरालयशब्दस्य **'सुराणामालयः'** इत्यवयवशक्त्या 'रत्नसानुः सुरालयः' इति कोशात् समुदायशक्त्या च सुमेरोर्बोधे योगरूढिरिति।

पण्डितराजकृताक्षेपपरिहारः

अत्र रूढ्यादीनां लक्षणत्रयेऽपि पण्डितराजेन दोष उद्घाटितः **'अभिधालक्षणोक्तदूषणानामिहापि दुर्वारत्वात्'**[3] इत्यादिना। अर्थाद् यथा 'शक्त्या' इत्यस्याभिधालक्षण उपादानादात्माश्रयासङ्गतिदोषौ समापततः, तथैव। रूढ्यादिलक्षणेष्वपि शक्तिपदोपादानेन तौ दोषौ बलादापतत इति।

---

१. सा० द० द्वि० प०। २. ध्व० लो० लोचने ६२ पृ० चौ० प्र०।
३. र० ग० द्वि० आ० अभिधानिरूपणे।

परं यथाऽभिधादोषौ पूर्वं वारितौ तथैवात्रापि वारणीयाविति न पुर्नविशेष-वक्तव्यतामर्हति ।

विशेषः

अत्र **पण्डितराजो**[1] यौगिकरूढिरित्याख्यश्चतुर्थभेदमपि केषाञ्चिन्मते प्रतिपादयति । तद्यथा—अश्वगन्धाऽश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवलयादिपदेषु का शक्तिरित्याशङ्क्य, **'अश्वगन्धारसं पिबेत्'** इत्यादावोषधिविशेषे केवलरूढिशक्तिः । अश्वस्य गन्धो यत्र सेति वाजिशालाऽर्थे केवलयोगशक्तिः । योगरूढिशक्त्योर्द्वयोरप्यर्थभेदेनैकस्मिन् शब्दे विद्यमानेऽपि परस्परान्वयायोग्यार्थप्रतिपादकत्वेनात्र न तयोः सङ्कर इति समाधायान्येषां मते सङ्करस्य द्वौ भेदौ योगरूढिः, यौगिकरूढिश्च, तत्र योगरूढेरुदाहरणं पङ्कजादिशब्दाः, यौगिकरूढेश्चाश्वगन्धादय इति निरूप्याह **'चतुर्थ एवाऽयमभिधाया भेद इत्यप्यन्ये'**[2] इति । तत्रान्य इति पदेन **'नैयायिकाः'** गृहीताः, यतो हि यत्र यौगिकार्थरूढचर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधः, तद् यौगिकरूढमिति । यथा—**'उद्भिदादि'**पदम् । उद्भिद्पदेनोद्भेदनकर्त्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषोऽपीत्युक्तेः[3] ।

प्रथमसमाधानं तु दीक्षितरीत्यैवोक्तम्, यतो हि दीक्षितोऽपि योगरूढिमतः शब्दस्यार्थविशेषेऽवयवार्थस्यानन्वयात् समुदायार्थमात्रे विश्रान्तौ रूढिशक्ति स्वीकरोति । यथा—**'उल्लासयत्युदरबन्धनिबद्धदिव्य .... नाभ्युद्गताम्बुरुहकुड्मलपङ्क्तिशोभाम्'**[4] इति पद्येऽम्बुरुहपदस्य भगवतो नाभिपद्मेऽवयवार्थस्यासम्बन्धाद् रूढिः । (अम्बुरुहपदस्याम्बुनि रोहतीति अवयवार्थस्य भगवतो नाभ्युद्गते पद्मेऽन्वयाभावाद् रूढिः) । एवं **"कह्लारकैरवमुखेष्वपि पङ्कजेषु"**[5] इत्यत्र पङ्काज् जातं पङ्कजमिति योग एव, न पुनः समुदायशक्तिः ।

एवं योगरूढेरुदाहरणे **'पक्षद्वयकृशिमपोषविभाव्यमाने'** इत्यादिपद्यघटकसुरालयशब्दस्य सुराणामालय इत्यवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च कनकाचले योगरूढिः ।

अत्र सुरालयशब्दस्य हेमाद्रौ रूढिरेव, न योगरूढिः । तपस्यतीन्दुरिति चन्द्रकर्तृकतपस्योत्प्रेक्षणेन सुरालयपदस्य योगशक्तिलभ्यार्थस्याभेदाध्यवसायेन निर्वाहादिति न शङ्कचम् । तत्रैवावयवार्थस्यापि सम्भवादभेदाध्यवसायस्य परमुखस्य निरीक्षणायोगात् । यौगिकार्थप्रतीतेः सर्वानुभवात् ।

अत्रावयवशक्त्यैव निर्वाहे रूढिकल्पनाऽपार्थेत्यपि न शङ्क्यम्, 'रत्नसानुः सुरालयः' इति कोशात् सुरालयशब्दस्य हेमाद्रौ समुदायशक्तेरपि सिद्धेः ।

अत एव योगरूढिमत्पदसत्त्वे पुना रूढिपदप्रयोगे पुनरुक्तदोष उल्लसति । यथा—**'भद्राय भवतु भवताम्'** इति पद्ये **'दिवसारम्भविकस्वरनीरजनलिनाभिरामतरनयनः'**[6] इत्यत्र नीरजनलिनपदोपात्ते । परं यत्र योगरूढिमत्-

---

१. तत्रैवाभिधाभेदनिरूपणे । २. र०गं०द्वि०आ० अभि०नि० । ३. न्या०सि०मु० श०ख० । ४. वृ०वा०प्र०प० । ५. तत्रैव । ६. तत्रैव ।

पदस्यावयवशक्त्या प्रतीतेऽर्थे एव विश्रान्तिः, तत्र रूढिमत्पदान्तरप्रयोगेऽपि न पुनरुक्तदोषः, यथा—'**प्राप्तुं तवाधररुचामवलोकनेन नालं सहस्रनयनः स वृषापि तृप्तिम्**'[1] इत्यत्रावलोकनप्रकर्षप्रत्यायनाय कृतस्य सहस्रनयनपदप्रयोगस्य नेत्रगत-सहस्रसङ्ख्यात्वप्रत्यायन एव विश्रान्तेः। एवं क्वचिद् योगरूढिमत्पदस्य समुदायार्थमात्रे विश्रान्तिः, यथा—अम्बुरुहपदस्य भगवन्नाभिपद्मे। क्वचित् समुदायार्थस्यानन्वयादवयवार्थमात्रे विश्रान्तिः, यथा—पङ्कजपदस्य कुमुदादिष्विति। [2]नैयायिकास्त्वेतादृशस्थले लक्षणामङ्गीकुर्वन्ति।

संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादिकारिकाया उदाहरणे विशेषः

इत्थं त्रिविधामभिधां निरूप्यानेकार्थस्य शब्दस्याभिधानियमनाय संयोगादयः सोदाहरणं निरूपिताः। तत्र विरोधिताया अभिधानियामकत्वे 'रामरावणयोरिव' इत्युदाहरणम्। अत्र रामशब्दस्य दाशरथौ जामदग्न्ये बलरामे च शक्तौ सत्यामपि रावणेन सह दाशरथेरेव वध्यघातकभावविरोधाद् रामपदस्य दाशरथावभिधा नियम्यते।

मम्मटस्य खण्डनम्

मम्मटाचार्या[3] विरोधिताया उदाहरणम् '**रामार्जुनगतिस्तयोः**' इत्याहुः। तत्र दीक्षितस्याक्षेपः—रामार्जुनपदयोर्वध्यघातकभावविरोधाद् रामपदस्य भार्गवे, अर्जुनपदस्य कार्तवीर्य्येऽभिधा। विरोधेन नियम्यते इति प्राचीना आहुः, तन्न सम्यक्, यतो ह्यत्र रामपदमर्जुनपदं चोभयं नानार्थकम्, तत्र रामपदस्य पूर्वं भार्गवेऽभिधायां नियमितायां सत्यां पुनर्भार्गवस्य कार्तवीर्य्येण सह वध्यघातकभावविरोधप्रतिसन्धानेनार्जुनपदस्य कार्तवीर्येऽभिधाया नियमनं स्यात्। अर्जुनपदस्य कार्तवीर्य्येऽभिधानियमने सति तद्विरोधप्रतिसन्धानेन च रामपदस्याभिधानियमनमित्यन्योन्याश्रयदोषः।

तस्मादन्यतरस्यैकार्थकत्वे एव स्मृततद्विरोधेन नानार्थपदस्याभिधानियमनमिति मदुक्तमेवोदाहरणम् '**रामरावणयोरिव**' इति युक्तम्, '**रामार्जुनगतिस्तयोः**' इति तु शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणं युक्तमिति।

दीक्षितमतखण्डनम्

अत्र पण्डितराजो दीक्षितमतं निराकुर्वन्नाह[4]—'रामरावणयोरिव' इत्युदाहरणं रामलक्ष्मणावितिवत् साहचर्य्यस्यैव युक्तम्, न विरोधितायाः।

अत्रेदं नाशङ्कनीयं यद् रामनिष्ठं लक्ष्मणसाहचर्य्यं प्रसिद्धम्, न रावणसाहचर्य्यमिति। अन्येन सहापरस्य प्रसिद्धः सम्बन्ध एव साहचर्य्यपदार्थत्वात्। नानार्थपदसमभिव्याहृतपदार्थान्तरस्य प्रसिद्धः सम्बन्धः साहचर्यमित्युक्तेः।

---

१. वृ० वा० प्र० ५०। २. न्या० सि० मु० श० ख०। ३. का० प्र० द्वि० उ०।
४. र० गं० ध० द्वि० आ०।

एवं यथा पितृभ्रातृजायापत्यभृत्यनगरीणां सम्बन्धो लोके प्रसिद्धस्तथा शत्रोः सम्बन्धस्यापि लोके प्रसिद्धत्वात् तदपि, साहचर्यम् ।

अस्यां स्थितौ शत्रुसम्बन्धस्य साहचर्यान्तर्गतस्यापि किञ्चिद् वैलक्षण्येन विरोधितायाः पृथग् नियामकत्वाङ्गीकारे मित्रत्वादेरपि पृथग् गणनापत्तेः। तस्माद् 'रामरावणयोरिव' इति विरोधिताया भवदुक्तमुदाहरणमप्ययुक्तमेव ।

यच्च दीक्षितेनोक्तम्—'**द्वयोः पदयोरेकतरस्य निश्चितार्थकत्वे (एकार्थकत्वे) अपरस्य नानार्थकत्वे स्मृततद्विरोधेन नानार्थपदस्याभिधानियमनम्**' इति, तदपि न सङ्गतम्; हरिनागस्येत्यत्रोभयोरपि पदयोर्नानार्थकत्वेऽपि '**येषां च विरोधः शाश्वतिकः**'[1] इति सूत्रेण कृतस्यैकवद्भावस्य विरोधाभिव्यञ्जकत्वात्, तदभिव्यक्तेन विरोधेन एकदैव हरिपदस्य सिंहरूपेऽर्थे नागपदस्य च गजरूपेऽर्थेऽभिधाया नियमनदर्शनात् ।

यच्चोक्तम् '**रामार्जुनगतिस्तयोः**' इति शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणमिति, तदप्ययुक्तम्, भवदभिमते शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणे '**निषधं पश्य भूभृतम्**' इत्यत्र निषधपदस्य (देशविशेषपर्वतविशेषवाचिनः) पर्वतविशेषे, भूभृत्पदस्य (भूपपर्वतवाचिनः) पर्वतसामान्ये च यावदभिधा न नियन्त्रिता स्यात्, तावत्तयोरन्वय एवानुपपन्नः। रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र तु तयोः रामार्जुनवद्गतिः = सामर्थ्यमित्यर्थान्तरे कृतेऽप्यन्वयस्य निष्पन्नतया महद्वैलक्षण्यम् । अत इदं न शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणम् ।

मम्मटसमर्थनम्

न च मा भवतु शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणम्, विरोधितोदाहरणमपि कथमन्योन्याश्रयदोषदूषितत्वादिति शङ्क्यम् ? तयोः कयोश्चित् प्रसिद्धविरोधयो रामार्जुनसदृशी गतिरिति तदर्थेन प्रकरणवशात् प्रतीतेन विरोधेन युगपदेव रामपदस्य जामदग्न्येऽर्जुनपदस्य कार्तवीर्येऽभिधाया नियमनादन्योन्याश्रयाभावात् ।

न चैवमिदमुदाहरणं प्रकरणेनाभिधानियामकत्वस्य स्यादिति शङ्क्यम्, शक्तिनियामकस्य विरोधस्य प्रकरणप्राप्तत्वेऽपि नियम्ययोः भार्गवकार्तवीर्ययोः प्रकरणप्राप्तत्वाभावात् । नियम्यस्य प्रकरणप्राप्तत्व एव प्रकरणस्य नियामकत्वस्वीकारादिति रुचिरमभिदधे पण्डितेन्द्रः ।

शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणम् 'निषधं पश्य भूभृतम्' इत्यवोचद् दीक्षितः। तस्यायं भावः—जनपदविशेषपर्वतविशेषवाचिनो निषधपदस्य पर्वतसामान्यवाचिनो भूभृत्पदस्य सन्निधानात् पर्वतविशेषेऽभिधा नियम्यते । भूपपर्वतवाचिनो भूभृत्पदस्य च पर्वतविशेषवाचिनो निषधपदस्य सन्निधानात् पर्वतेऽभिधा नियम्यते ।

---

१. पा० सू० २-४-९ ।

अत्र निषधशब्दस्याभिधानियमनाय भूभृत्शब्दस्याभिधानियमनम्, भूभृत्पदस्याभिधानियमनाय निषधपदस्याभिधानियमनं वा नापेक्षितम्, अतो नान्योन्याश्रयः।

किन्तु, निषधभूभृत्पदयोरर्थान्तरग्रहणे तयोर्मिथोऽन्वयानुपपत्त्या युगपदेवाभिधा नियम्यत इति। शब्दान्तरसन्निधिश्च नानार्थपदवाच्यैकार्थसम्बन्ध्यर्थान्तरवाचकपदसमभिव्याहारः।

मम्मटाभिमतं खण्डयति

नियतार्थशब्दसामानाधिकरण्यं शब्दान्तरसन्निधिरिति न युक्तम्, लिङ्गाद्युदाहरणेऽपि कुपितो मकरध्वज इत्यादौ कुपितपदस्यैकार्थकत्वादतिव्याप्तेः। अत एव **'देवस्य त्रिपुराराते:'** इति तदुदाहरणमपि (त्रिपुरारातिपदस्यैकार्थकत्वात् तत्सन्निधानाद् देवपदस्य शङ्करेऽभिधानियमनमिति) न सङ्गतम्, लिङ्गेनैव नियमनात्।

यत्रैकार्थानेकार्थयोः समानविभक्तिकत्वम्, तत्र शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणम्। यत्र च विभिन्नविभक्तिकत्वम्, तत्र लिङ्गादेरित्यपि वक्तुं न युक्तम्, उभयत्र शब्दप्रतिपादितलिङ्गादेरेव नियामकत्वेन भेदस्यास्य परिभाषामात्रत्वात्। **'व्यालो दानेन राजते'** इति वाक्ये व्यालदानपदयोरुभयोरप्यनेकार्थत्वे परस्परसमभिव्याहारेण दुष्टगजमदजलयोरभिधानियमनस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। तस्यापि शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणत्वेन सङ्ग्राह्यत्वाच्चेति मदुक्तमेव युक्तमिति।

[1]पण्डितराजोऽत्र दीक्षितोक्तमेवानुसरन् मम्मटोक्तमुदाहरणं पुरा निराकृत्य पुनः समादधे। एकस्यैवाखण्डपदस्य (न तु समस्तस्य) अर्थो नानार्थपदस्यार्थान्तरेणासम्बद्धः प्रस्तुतैकार्थमात्रसम्बद्धो धर्मो लिङ्गम्, यथा कुपितो मकरध्वज इत्यत्र कुपितपदार्थः। 'त्रिपुराराते:' इति तु समस्तं पदमनेकपदघटितमिति, तदर्थो न लिङ्गमिति प्राचामाशय इति।

राजचूडामणिदीक्षितश्च[2]—दीक्षितमतमनूद्य निराचक्रे। तद्यथा—**'नानार्थपदवाच्यैकार्थसम्बन्ध्यर्थान्तरवाचकनानार्थपदसमभिव्याहारः शब्दान्तरसन्निधिः'** इति स्वीकारे **'निषधं पश्य भूभृतम्'** इति वाक्यघटकनिषधभूभृत्पदयोः कस्मिंश्चिदप्यर्थेऽभिधा नियमिता न स्यात्। यतो हि निषधपदवाच्यजनपदविशेषसम्बन्धिनि राजन्यपि भूभृत्पदस्याभिधाया नियमनसम्भवात्। भवदुक्तेऽर्थेऽपि सम्भवाच्च।

न च **'निषधम्', 'भूभृतम्'** इति पदयोः समानविभक्तिकयोः पर्वतविशेषपर्वतसामान्यरूपवाच्यार्थेऽभिधायां नियमितायाम् **'सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः'** इति नियमादभेदान्वयः सङ्गच्छते। जनपदविशेषतत्सम्बन्धिभूपरूपार्थस्वीकारे तु तयोः सामान्यविशेषाभावेनाभेदान्वयाभावात् सामानाधिकरण्यनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात्, अतः पूर्वोक्तार्थ एवाभिधानियमनं सङ्गतमिति न शङ्क्यम्; एवं सतीदमुदाहरणमौचित्यस्य स्यात्, न तु शब्दान्तरसन्निधेः।

---

१. र०ग०द्वि०आ०। २. का०द०द्वि०उ०।

न चात्रौचित्यान्निर्वाहेऽपि 'व्यालो दानेन राजते' इत्यत्र व्यालपदस्य सर्परूपे वाच्यार्थेऽपि दानपदस्य 'दानखण्डने' इत्यस्माद् धातोर्निष्पन्नस्य खण्डनार्थस्वीकारेऽप्यौचित्यनिर्वाहाद् 'दुष्टगजमदजलयोः' अभिधानियमनाय शब्दान्तरसन्निधेरावश्यकत्वादिति वाच्यम्, व्यालपदस्याभिधानियमनात् पूर्वं न दानपदस्याभिधानियमनसम्भवः। एवं दानपदस्याभिधानियमनात् पूर्वं न व्यालपदस्येति तदर्थसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादकत्वज्ञानाभावादिति परस्पराश्रयापत्तेः।

न च तदर्थसम्बन्ध्यर्थान्तरवाचकपदमेव तदर्थस्मृतिहेतुरिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्, 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्रापि तीररूपार्थसम्बन्धिप्रवाहवाचकगङ्गापदात् प्रवाहस्मृतिं विनैव तीरस्मृत्यापत्तेः। एवं हस्तिपदाद् गजस्मृतिं विनैव हस्तिपकस्मरणापत्तेश्च। तस्माद् नानार्थकोभयपदघटितवाक्येषु 'औचित्यात्' एवाभिधानियमनम्। अतः 'देवस्य त्रिपुराराते:' इत्येतदेव शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणम्।

न चैकस्य पदस्य नियतार्थकत्वे तत्प्रतिपादितलिङ्गेनैवाभिधानियमनसम्भव इति न शङ्क्यम्। तद्गतगुणक्रिययोरेव लिङ्गत्वेन विवक्षितत्वात्। तद्गतासाधारणधर्ममात्रमेव लिङ्गमिति विवक्षितत्त्वात् स्वतन्त्रेच्छानां प्राचां खण्डनमयुक्तम्, अन्यथा सम्बन्धिमात्रस्य लिङ्गत्वं विवक्षित्वा संयोगसाहचर्यादीनामपि लिङ्गान्तर्भावपर्यनुयोगस्य दुष्परिहरत्वादिति।

एवं पण्डितराजराजचूडामणिदीक्षिताभ्यां यद्यपि प्राचीनमतं समर्थितं युक्तं च प्रतिभाति, तथापि अप्पय्यदीक्षितस्योद्भावनमप्यपूर्वमेवेति न तिरोहितं विपश्चिताम्।

श्लेषस्थले विशेषः

एवं संयोगादीनभिधानियामकानुदाहृत्य श्लेषस्थले विशेषमुद्भावयति। तद्यथा—यत्रानेकार्थस्य शब्दस्यानेकस्मिन्नर्थेऽभिधानियामकाः प्रकरणादयोऽविशिष्टाः, तत्र नैकस्मिन्नर्थेऽभिधाया नियमनम्, यथा—'पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः' इत्यत्रोमाधवस्य माधवस्य च स्तुत्यतयोभयोरपि प्राकरणिकत्वम्। अतोऽन्धकासुरक्षयकरः स उमाधवस्त्वां सर्वदा पायादिति अन्धकानां राज्ञां क्षयकरो निवासकृत् सर्वं ददातीति सर्वदः माधवस्त्वां पायादिति चार्थद्वयेऽप्यभिधैव व्यापारः। अत एवाऽत्र सखण्डाखण्डोभयश्लेषाऽलङ्कारः।

शाब्द्यां व्यञ्जनायां विशेषः

यत्र चानेकार्थस्यैकस्मिन्नर्थे प्रकरणादिकेऽभिधानियामके सत्यपि प्राकरणिकार्थप्रतीतौ सत्यां पुनरर्थान्तरस्य प्रतीतिर्जायते। यथा—

'असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः'[1] ॥

---

१. वृ० वा० प्र० प०।

इत्यत्र चन्द्रोदयवर्णनप्रकरणेऽप्राकरणिकोऽप्यभ्युदयादिविशिष्टो राजा प्रतीयते। तत्र का गतिः ?

अत्र मम्मटमतम्

अत्र प्राचीनाः[१]-द्वितीयेऽर्थे (अप्राकरणिके) नाभिधा प्रकरणेन तस्या नियन्त्रितत्वात्। मुख्यार्थबाधादिहेतुत्रयाभावाद् लक्षणाऽपि न, अपि तु शब्द-शक्तिमूलव्यञ्जनैव व्यापारस्तत्र शरणमित्याहुः।

अत्र यथा प्रकरणेनाभिधानियन्त्रिताऽप्राकरणिकं राजरूपार्थं नाभिदधाति, तथैव व्यञ्जनाऽपि प्रकरणेन नियन्त्रिता सती नार्थान्तरं बोधयितुं क्षमेति शङ्का न कार्या। धर्मिग्राहकमानेन = (धर्मी = व्यञ्जना, तद्ग्राहकं मानम् = सहृदयानुभवः, तेन) सहृदयहृदयप्रमाणेनाप्राकरणिकार्थबोधायैव व्यञ्जनाया उल्लासात्। अत एव काव्यान्तर्वर्तिनः प्रकरणादिना कस्मिंश्चिदर्थे नियन्त्रितस्यापि पदस्या-सभ्यार्थस्मारकत्वेन त्याज्यत्वम्। अन्यथा—'यस्याननं योनिरुदारवाचाम्' इत्यत्राभिधाया इव व्यञ्जनाया अपि प्रकरणेन नियन्त्रितत्वादसभ्यार्थप्रतीते-रभावादश्लीलदोषो न स्यात्। तस्माद् यत्राभिधासंयोगाद्यैर्नियन्त्रिताऽर्थान्तरावगमे कुण्ठिता, तत्रार्थान्तरप्रतीतौ व्यञ्जनैव व्यापार इति।

अत्र दीक्षिताभिप्रायः

एवं प्राचीन (मम्मट) मतं प्रतिपाद्य दीक्षितः स्वाभिप्रायं प्रकटयति। तद्यथा 'असावुदयमारूढः' इत्यादौ यथा प्राकरणिकेऽर्थे प्रकरणमभिधानियामकम्, तथैवा-प्राकरणिकेऽपि राज-कर-मण्डलादिशब्दानां मिथोऽन्वययोग्य-नृपति-तद्ग्राह्यधन-देशादिवाचकानां समभिव्याहार एवाभिधानियामकोऽस्ति।

अतः प्राकरणिकाप्राकरणिकरूपार्थद्वयेऽप्यभिधैव व्यापारः। परस्परान्वय-योग्यार्थवाचकपदसमभिव्याहारोऽपि शब्दान्तरसन्निधिरूपोऽभिधानियामकोऽस्त्येव प्रकरणवदिति।

निश्चितार्थकपदसन्निधिरेव शब्दान्तरसन्निधिरिति वादिभिरपि नानार्थ-शब्देभ्योऽर्थान्तरप्रतीतेरनुभवसिद्धतया नियामकान्तरमवश्यमभ्युपेयम्।

न चाप्रस्तुतेऽर्थे शब्दान्तरसन्निधिमात्रम्, प्रस्तुतेऽर्थे शब्दान्तरसन्निधिः प्रकरणं चेति नियामकाधिक्यात् प्रस्तुतेऽर्थे एवाभिधा स्यादिति वाच्यम्। अनेकार्थ-शब्दजन्यशक्यस्मृतौ प्रकरणादिष्वन्यतमः कारणम्। तेष्वेकस्यापि समवधाने अभिधाया नियमनस्य युक्तत्वात्, नियामकाधिक्यस्याप्रयोजकत्वात्। तदुक्तं हरिणा—'शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः' इति। संयोगादिषु कस्यचिदपि सत्त्वे स्मृतिसामग्र्याः पर्याप्तत्वात्।

---

१. मम्मटादयः का० प्र० द्वि० उ०।

यत्रैकमेव पदं नानार्थं वर्तते, तस्य चेत्, प्राकरणिकेऽप्राकरणिकेऽपि तात्पर्यं यथा—

करोति कंसादिमहीभृतां बधाज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।
हरे हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया[1] ।।

इत्यत्र हरिपदेन सम्बोध्यः कृष्णः परं हिरण्याक्षप्रभृत्यसुरेषु गजत्वारोपात् श्लेषेण सिंहोऽपि विवक्षितः । तत्रापि समभिव्याहृतद्विपपदात् प्रतीतेन गजेन सह विरोधेन हरिपदस्याप्राकरणिके सिंहेऽर्थेऽप्यभिधा नियम्यते ।

यत्रापि 'यस्याननं योनिरुदारवाचाम्' इत्यादौ योनिशब्दस्याश्लीलेऽर्थेऽभिधानियामकं किमपि प्रकरणादिकं नास्ति, तत्रापि तथा बुबुधिषा विषयार्थव्यापृतमपि मनः कदाचित् तद्विषयं परिहीयाश्लीले पूतिमयेऽर्थे प्रवर्तते, तथैव प्रकरणादिनियन्त्रितोऽपि शब्दो विषयस्वभावादश्लीलेऽर्थेऽपि प्रवर्तत एवेति न क्वाप्यभिधाविषये व्यञ्जनाऽङ्गीकार्या (एवंविधस्थले सर्वत्राभिधैव वृत्तिर्न व्यक्तिः) ।

एवं क्वचिद् योग्यान्वयार्थवाचकपदसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधिः, क्वचिद् विरोधिता, क्वचिच्च विषयस्वभावः प्राकरणिकेऽप्राकरणिकेऽप्यर्थेऽभिधानियामकः । यद्यतादृशोऽभिधानियामकान् व्यक्तिवादिनो नाङ्गीकुर्युस्तदोक्तोदाहरणेषु व्यञ्जनयापि व्यङ्ग्यार्थावगतिर्न स्यात् । यतो हि सर्वत्राप्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जनास्वीकारे प्रकरणादिभिरभिधानियन्त्रणोक्तिरेवाफला स्यात् ।

यथा इष्टानिष्टक्षेत्रगामिनो जलाशयजलस्येष्टक्षेत्रगामित्वव्यवस्थासिद्धये इष्टक्षेत्रगामिनीं कुल्यामेकां विधाय पुनरपरया कुल्यया जलस्यानिष्टक्षेत्रगामित्वापादनेऽपि कृते सतीष्टक्षेत्रगामित्वव्यवस्था मुधैव कृता स्यात्, तथैव प्राकरणिकेऽर्थेऽभिधां प्रकरणेन नियन्त्रितां विधाय पुनर्व्यञ्जनयाऽप्राकरणिकार्थप्रतिपादने कृतेऽभिधानियन्त्रणमेव व्यर्थं स्यात् । अतो न सर्वत्राप्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जना, अपि तु यत्र चमत्काराधानायाप्राकरणिकेऽप्यर्थे कवेस्तात्पर्यम्, अश्लीलदोषो वा यत्र, तत्रैव व्यञ्जना न सर्वत्रेति व्यवस्था सिद्धये पूर्वोदीरितानि अन्यानि वा नियामकान्यवश्यमभ्युपगन्तव्यानि, तैश्चाप्राकरणिकेऽप्यर्थेऽभिधाबोधनात्, तयैवार्थप्रतीतेस्तदर्थं व्यक्तिकल्पनाया अपार्थत्वात्, अभिधाव्यापारस्य दुर्वारत्वाच्च ।

अपि च किमभिधा शक्तिरूपाऽस्ति । उत शक्यार्थप्रतिपादकत्वरूपशब्दव्यापाररूपा वा ? उभयरूपाऽपि साऽप्राकरणिकेऽर्थेऽस्त्येव । अप्राकरणिकस्याप्यर्थस्य शब्दादेव प्रतीतिः । सा च शक्तिरूपाया व्यापाररूपाया वाऽभिधाया अभ्युपगमात् । शक्तिग्रहसहकारेणार्थप्रतिपादकत्वमभिधेति स्वीकारेऽप्यप्राकरणिकोऽर्थोऽगृहीतशक्तिकस्य न प्रतीयते, अतस्तत्राऽप्यभिधायाः सत्त्वात् ।

अभिधाया मुख्यार्थसम्बन्धेनार्थप्रतिपादिकायां लक्षणायामनतिप्रसक्तिवारणायाभिधालक्षणे साक्षादिति विशेषणं देयम्, अर्थात् 'शक्त्या साक्षात् प्रति-

---

१. शि०पा०व०, प्र० स० ३९ तमः श्लोकः ।

पादकत्वमभिधा' इति तल्लक्षणम् ।

एवं नानार्थस्थले प्रकरणबलेन प्राकरणिकस्यार्थस्य झटिति बोधे तद्व्यवधानेनार्थान्तरप्रतीतौ नाऽभिधावृत्तिः, अपि तु व्यक्तिरेवेति शङ्का न कार्या, 'तद्विषयशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादनमभिधा' इति लक्षणे कृतेऽपि शक्यार्थसम्बद्धे लक्ष्यार्थे शक्तिग्रहाभावादेवानतिप्रसक्तौ साक्षात्त्वविशेषणस्यानावश्यकत्वात् ।

अपि च प्रतिपादनव्यवधानाभावरूपसाक्षात्त्वविशेषणे सति 'येन ध्वस्तमनोभवेन' इत्यादौ शिवपक्षे स्फुटस्य मनोभवपदस्य सन्निधिरस्ति । मनोभवध्वंसकः शिव इति प्रसिद्धिरपि प्रचुरा, अतो झटिति तत्पक्षार्थबोधः । विष्णुपक्षे च येन अभवेन अनः ध्वस्तमित्यस्फुटस्य पदस्य सन्निधिः, शशिमच्छिरोहरः, अन्धकक्षयकर इत्यनयोरभीष्टेऽर्थे कविभिरप्रयुक्तत्वाद् अन्धकासुरविनाशकर इति प्रसिद्धमर्थमपहाय अन्धकवंश्यानां निवासकर इत्यर्थस्याप्रसिद्धतया निहितार्थत्वाच्चाप्रयुक्तनिहितार्थदोषग्रस्तत्वेनाप्रसिद्धतया विलम्बेनार्थप्रतीतिरिति सर्वसम्मतेऽप्यभिधाविषये (श्लेषे) अभिधाया अभावप्रसक्तेः ।

एवं श्लेषस्थले यत्राप्रस्तुतोऽर्थः प्रसिद्धतरः, प्रस्तुतश्च न प्रसिद्धतरः, तत्र प्रसिद्धिप्रचुरतयाऽप्रस्तुतार्थप्रतीतिरेव प्रथमं जायतेऽतोऽप्रस्तुतेऽभिधा । प्रस्तुते एव व्यवहितप्रतीतेर्व्यञ्जनेति साक्षात्त्वविशेषणेन वैपरीत्यापत्तिश्च । प्रस्तुतार्थस्यैव प्रकरणेन प्रथमं बोधो जायते इति वक्तुं नैव शक्यते, प्रसिद्धतरार्थस्यैव प्रथमं स्मृतेः ।

न च द्व्यार्थस्यापि यत्राप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगस्तत्र निहितार्थदोष इति वृद्धैरुक्तत्वादर्थद्वयविवक्षास्थलेऽपि निहितार्थस्य प्रयोगो न सम्भवतीति शङ्क्यम्, श्लेषयमकादौ निहितार्थस्य वृद्धैर्दोषाभावत्वेनोपपादित्वात् । 'अन्धकक्षयकरः' 'राजा हरति' इत्यादौ तथादर्शनात् ।

तस्मात् शब्दस्यार्थप्रतिपादनोपयोगितत्प्रत्यासत्तिरूपधर्मभेद एव वृत्तिभेदप्रयोजकोऽस्ति । धर्मभेदाभावे साक्षात्त्वव्यवहितत्वभेदो न वृत्तिभेदप्रयोजक इति । अभिधालक्षणयोश्च प्रतिपाद्यप्रत्यासत्तिभेदेनैव भेदः । एकस्य शक्त्या प्रतीतेरपरस्य शक्यसम्बन्धेन प्रतीतेः । अतः प्रतिपाद्यप्रत्यासत्तिभेद एव वृत्तिभेदप्रयोजकः, न तु साक्षात्त्वम् ।

साक्षाद्विशेषणे सति प्रसिद्धाऽप्रसिद्धार्थविषयकशब्दश्लेषस्थले द्वितीयार्थे प्रसिद्धार्थव्यवहितेऽप्रसिद्धेऽर्थे का वृत्तिः ? एवं लक्षितलक्षणास्थले द्विरेफादिपदे प्रथमं लक्षणया भ्रमरपदस्य बोधेऽनन्तरं तद्बोध्यमधुकरस्य बोध इति तत्र व्यवहितत्वात् लक्षणातिरिक्ता का वृत्तिः ? एवं व्यङ्ग्यस्थले (आर्थ्यां व्यञ्जनायाम्) यत्र व्यङ्ग्यार्थाद् व्यङ्ग्यार्थबोधः, तत्र प्रथमव्यङ्ग्यार्थेन द्वितीयस्य व्यवहितत्वाद् व्यञ्जनातिरिक्ता का वृत्तिः ? इति साक्षात्त्वविशेषणमव्यवस्थापादकमप्रयोजकञ्च । अतस्तद्विषयशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादकत्वमभिधेत्येव लक्षणं युक्तम् । सा चाप्रकृतेऽप्यर्थे दुर्वारेति तदर्थं व्यक्त्यपेक्षा निष्फलैवेति ।

स्वोक्तिं द्रढयितुं नैयायिकमतमुपन्यस्यति

नैयायिकास्तु[1] शब्दस्य योऽर्थोऽतिशयप्रसिद्धस्तस्यार्थस्योपस्थितिः प्रकरणाद्यभावेऽपि जायते । अप्रसिद्धस्यार्थस्य प्रकरणादिसत्त्वेऽप्यनुपस्थितिरिति प्रकरणादिकं नाभिधानियामकम्, अपि तु लिङ्गविधया तात्पर्यग्राहकम् । अत एव हरिरस्तीति वाक्यश्रवणाद् हरिशब्दाद् अर्यमानिल-वायु-चन्द्रादयोऽर्थाः प्रतीयन्त एव, परं वक्तुः क्व तात्पर्यमिति नावगम्यते इति निगदन्ति । तेषां रीत्या प्रकरणादिना प्राकरणिकेऽर्थेऽभिधा नियम्यत इति वक्तुं न शक्यते । तस्मात् प्रस्तुतेऽप्रस्तुते चार्थेऽभिधैव वृत्तिः ।

अभिधयोपस्थितपदार्थेष्वाकाङ्क्षादिवशादन्वये समुल्लसति सति प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविधवाक्यार्थबोध इति नाप्रस्तुतपदार्थप्रतीतये, न वा वाक्यार्थप्रतीतये व्यञ्जनावृत्तिरपेक्षिता ।

मम्मटोक्तिमंशतः समर्थयति

प्राचीनाः (मम्मटादयः) यदप्रस्तुतेऽर्थे शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनामभिदधति, तत् प्रस्तुताप्रस्तुतयोरर्थयोः प्रतीयमाने उपमाऽलङ्कारे, न त्वप्रस्तुतेऽर्थेऽपि ।

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गामाक्रम्य च स्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ।
मूर्ध्निस्खलत्तुहिनदीधितकोटिमेनमुद्वीक्ष्य को भुवि न विस्मयते नगेशम्[2] ।।

इत्यादौ तैरपि शब्दशक्तिमूलाऽलङ्कारध्वनिरेव प्रतिपादितत्वात् ।

'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्'[3] इति विशेषणसाधारण्यमूलकसमासोक्त्यलङ्कारोदाहरणे रागादिशब्दानामप्रस्तुतेऽप्यर्थेऽभिधैव वृत्तिः श्लेषव्यवहारेण स्फुटमुक्तत्वाच्च ।

न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिर्लुप्त एव । यतो हि अलङ्काररहिते वस्तुमात्रेऽप्रस्तुतेऽर्थे एव वस्तुध्वनिसम्भवात् । तत्र च भवताऽभिधाऽङ्गीकारादिति शङ्क्यम्, अप्रस्तुतस्यार्थस्याभिधयाबोध्येऽपि तन्मूलानभिधेयवस्तुव्यङ्ग्ये वस्तुध्वनिस्वीकारात् । यथा 'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति यस्मै नरेन्द्र कुप्यसि त्वम्' इत्यादावशनिशब्देन प्रस्तुतवज्ररूपार्थादन्यस्मिन्नप्रस्तुते शनिविरुद्धरूपेऽप्यर्थेऽभिधयैव वेद्ये 'विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत' इति योऽर्थो प्रतीयते स व्यञ्जनावेद्य एवेत्यस्ति शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः ।

मम्मटोक्तिमंशतो निराकरोति

यत्तु—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ।।

---

१. वृ० वा० प्र० परि० उद्धृतम् । २. शि० पा० व० चतुर्थ सं० १९ तमः श्लोकः । ३. पाणिनिकृतजाम्बवतीजयकाव्याद् ध्वन्यालोकादावुद्धृतम् ।

इत्यत्र मम्मटाचार्येणोक्तं यदत्र विषपदेन हालाहलं व्यङ्ग्यं, वाच्यस्य 'जलद एव भुजगः' इति रूपकस्य सिद्धिकृदिति[1] गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति, तत् प्रौढिवादितामात्रम् । वस्तुतस्तत्राऽप्यभिधैव ।

न चैवं शनिरशनिश्चेत्यादिपद्येऽशनिपदात् प्रस्तुताप्रस्तुतोभयार्थेऽभिधया वेद्ये सत्यनन्तरमनभिधेये **'विरुद्धौ द्वौ त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत'** इत्यर्थे व्यञ्जनास्वीकारेऽर्थशक्तिमूल एव वस्तुध्वनिः स्यात्, न तु शब्दशक्तिमूल इति न शङ्क्यम्, शब्दपर्यायपरिवृत्त्यसहत्वेन तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वादिति ।

अत्र पण्डितराजरीत्या प्राचीनमतोपपादनम्

पण्डितराजश्चात्र दीक्षितप्रभावितः प्रथमं प्राचीनमतं निरूप्य **'अन्ये त्वत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते'**[2] इत्यादिना दीक्षितमतमेवात्र विशदीकृत्य प्रौढ्या समर्थयामास ।

तत्र प्राचीनमतं द्विधोपपादितम्, तद्यथा—नानार्थस्य शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु सङ्केतग्रहस्य तुल्यत्वाच्छब्दश्रवणानन्तरं प्रथमं सर्वेषामर्थानामुपस्थितिर्भवति, ततः शब्दस्यास्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति सन्दिहानः श्रोता तात्पर्यनिर्णायकं प्रकरणादिकं पर्यालोच्य वक्तृतात्पर्यं निर्णयति । इत्थं जाते तात्पर्यनिर्णये पुनस्तात्पर्यज्ञानात्मकपदज्ञानजन्या तात्पर्यविषयीभूतैकार्थमात्रविषयकोपस्थितिः, ततोऽन्वयबोधः । तत्र यथा प्रथमं सकलार्थानामुपस्थितिर्जाता, तथा पुनः कथं नेति न शङ्क्यम्, प्रकरणादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रकरणज्ञानाधीनतात्पर्यनिर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वाद् वा, अन्यथा नानार्थोपस्थितौ नानार्थविषयकशाब्दबोधोऽपि स्यात् ।

उक्तञ्चात्र हरिणा **'शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः'**[3] इति । अत्र **'अनवच्छेदे'** इत्यस्य तात्पर्यसन्देहे सति 'विशेषस्मृतिः' इत्यस्य चैकार्थमात्रविषयकोपस्थितिरित्यर्थः ।

परमस्मिन् व्याख्याने तात्पर्यनिर्णयानन्तरं पुनरेकार्थमात्रविषयकोपस्थितिरुपपादिता, तस्यां चापरार्थोपस्थितिप्रतिबन्धकल्पना च कृतेति गौरवं मनसिकृत्य पुनरन्यथा व्याचख्यौ । नानार्थशब्दजन्यनानार्थविषयकशाब्दबोधवारणाय तात्पर्यनिर्णयस्य कारणत्वमवश्यं कल्पनीयम् । एवं प्रथमं नानार्थशब्दादनेकार्थोपस्थितावपि प्रकरणादिभिर्यत्र तात्पर्यनिर्णयः, तस्यैवान्वयबोधो जायते, नान्यस्येति ।

इत्थमावृत्तस्य भोजनकाले परिहासार्थं शालकेन प्रयुक्तस्य **'सुरभिमांसं भक्षयति'** इति वाक्यस्य यो द्वितीयोऽर्थो विदग्धमनोमुकुरे प्रतिबिम्बते, स कया वृत्त्या साध्य ऋते व्यक्तेः । उक्तञ्चात्र मम्मटभट्टैः—

> **अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।**
> **संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम्**[4] ।। इति। १४

---

१. का०प्र० ५ म उ० । २. र०गं०द्वि०आ० । ३. वा०प० । ४—का०प्र०द्वि०उ०का० १९ ।

दीक्षितरीत्या तन्निराकरणम्

इत्थं प्राचीनमतं द्विधा व्याख्याय दीक्षितरीत्यैव स्वमतमुपन्यस्यन्नाह—यदुक्तम् 'पुनरेकार्थमात्रविषयकोपस्थितिः शाब्दबोधायापेक्षिता' इति तदसारम्। नानार्थोपस्थितावपि प्रकरणादिनाऽवगततात्पर्येण विवक्षितार्थशाब्दबोधोपपत्तेः। संस्कार-तदुद्बोधकयोः सत्त्वे स्मृतेः प्रतिबन्धस्योपपादनं सकलतन्त्रविरुद्धं च।

न च नानार्थस्थले नानार्थविषयकोपस्थितावेवायं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते, नान्यत्रेति वाच्यम्, अनुभवविरुद्धत्वाद् निष्फलत्वाच्च। तथा हि 'पयो रमणीयम्' इत्यादिवाक्यमाकर्णितवद्भिः प्रकरणज्ञैरप्रकरणज्ञा बोध्यन्ते, नूनमस्य पयःशब्दस्य दुग्धेऽर्थे वक्तुस्तात्पर्यम्, न तु जले। यदि प्रकरणादिकमप्राकरणिकमर्थं प्रतिबध्नीयात्, तदा जलरूपार्थस्यानुपस्थितत्वान्निषेधः कथं सङ्गच्छते इति न हृदयङ्गमः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः।

यदप्युक्तम्—प्रकरणादिना तात्पर्यनिर्णयेन प्राकरणिकार्थस्य शाब्दबोधानन्तरं पुनरप्राकरणिकस्याप्यर्थस्य जायमानो बोधो व्यञ्जनाव्यापारसाध्य इति, तत्र पृच्छ्यते यत्—नानार्थस्थले सर्वत्रैव व्यञ्जनोल्लासः, उत क्वचिदेव? तत्र नाद्यः, सर्वत्र व्यञ्जनोल्लासेऽभिधया प्रस्तुतस्य व्यञ्जनयाऽप्रस्तुतस्य च सर्वत्र बोधे प्रसक्ते तात्पर्यज्ञानकारणतायाः कल्पनमेव व्यर्थं स्यात्। न चाभिधया बोधे तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वम्, व्यञ्जनया बोधस्तु तात्पर्यज्ञानं विनाऽपि जायत इति, तत्राभिधया बोधवारणाय तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनं युक्तमिति वाच्यम्, सर्वत्राऽप्राकरणिकार्थबोधस्वीकारे तस्याभिधाबोध्यत्वेऽपि दोषाभावात्।

यद्युच्यते—नानार्थशब्दात् सकलानामर्थानामुपस्थितावपि प्रकरणादिना यत्र तात्पर्यनिर्णयः, तस्यैवार्थस्यान्वयबोधः प्रथमं जायते, नान्यस्येति नियमरक्षणायाभिधाजन्यनानार्थकपदार्थविषयकशाब्दबोधे तदर्थतात्पर्यज्ञानं कारणमिष्यते, अन्यथा तात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्येवातात्पर्यविषयीभूतस्याप्यर्थस्य प्रथमं भानं स्यात्। पश्चादप्राकरणिकार्थबोधोऽप्यनुभवसिद्धः। अतस्तात्पर्यनिर्णयकार्यताऽवच्छेदककुक्षौ शक्तिजन्यत्वं निवेशनीयम्। एवं व्यञ्जनाजन्याप्राकरणिकार्थबोधे बाधा नास्तीति चेत्, न '**सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः**' इत्यादिश्लेषकाव्य इव नानार्थस्थलेऽपि प्राकरणिकाप्राकरणिकयोर्बोधे बाधकाभावात्।

न च सोऽव्यादित्यत्रार्थद्वयेऽपि प्रकरणसाम्यात् तात्पर्यज्ञानमस्तीति युगपद् द्वयोरर्थयोर्बोधो जायते। सुरभिमांसमित्यादौ सुरभिशब्दस्य भोजनरूपप्रकरणेन सुगन्धिरूपार्थे एव तात्पर्यम्। अतोऽत्र न युगपदर्थद्वयबोधोपपत्तिरिति वाच्यम्। नानार्थस्थले सर्वत्र व्यञ्जनोल्लासस्य स्वीकारे तात्पर्यनिर्णयस्य शाब्दबोधहेतुतैवासिद्धा। अतो युगपदर्थद्वयबोधोऽनुपपन्न इति कथनस्यानुचितत्वात्।

न चैवं तात्पर्यज्ञानस्य निरुपयोगित्वमिति वाच्यम्, नानार्थकस्य शब्दस्यार्थविशेषे प्रामाण्यनिर्णयाय तात्पर्यज्ञानस्योपयोगात्।

इत्थं नानार्थशब्दजशाब्दबुद्धौ तात्पर्यज्ञानस्य कारणतैव शिथिलीभूता। अतोऽप्रस्तुतार्थबोधोऽपि शक्त्यैवेति तत्सम्पादनाय व्यञ्जनास्वीकारोऽनुचित एव। न च नानार्थस्थले क्वचिदेव व्यञ्जनोल्लास इति वाच्यम्, तत् क्वाचित्कत्वनियामकहेतोरभावात्।

न च व्यङ्ग्यार्थविषयककवितात्पर्यस्य अनेन पदेन वाक्येन वाव्यङ्ग्यार्थबोधो जायताम् इत्याकारकस्य वक्तृतात्पर्यस्य ज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यम्, व्यञ्जनाजन्यबोधे तात्पर्यज्ञानकारणतायास्त्वयाऽनङ्गीकारात्। तथापि फलबलाद् व्यञ्जनाजन्यबोधे तात्पर्यज्ञानमङ्गीक्रियत इति चेत्, न, व्यतिरेकव्यभिचारात्।

तथा हि—'प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा'[1] इत्यादौ कवितात्पर्याभावेऽपि अपानवायुनिःसरणनायिकामरणरूपार्थप्रतीतिर्व्यञ्जनया सर्वानुभवसिद्धा। अत एवात्राश्लीलत्वदोषः।

ननु फलबलाच्छ्रोतुः शक्तिविशेषश्चमत्कारिण्येवाऽर्थे व्यञ्जनामुल्लासयति, नाचमत्कारिणीति सिद्धं व्यञ्जनोल्लासस्य क्वाचित्कत्वमिति चेत्, तर्हि श्रोतुः शक्तिविशेषो नियन्त्रितां शक्तिमेवोल्लासयतु, नानार्थस्थले व्यक्तिकल्पनानौचित्यात्।

स्वीकृतेऽपि व्यञ्जनोल्लासस्य क्वाचित्कत्वे नानार्थस्थलेऽप्राकरणिकार्थबोधस्य व्यञ्जनया प्रतिपादनमयुक्तम्, यतो हि—'उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहम्' इत्यादिनानार्थस्थले येन प्रतिपत्त्रा द्वितीयेऽर्थे शक्तिर्न ज्ञाता, पूर्वं ज्ञाता, पश्चाद् विस्मृता वा तस्य प्रतिपत्तुः सर्वथैव व्यञ्जनया द्वितीयार्थबोधो न जायते, परं तव मते तस्य द्वितीयार्थबोधापत्तिर्व्यञ्जनया दुर्वारा।

न च नानार्थशब्दस्य व्यञ्जनयाऽप्राकरणिकार्थबोधं प्रति तच्छब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यम्, 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्' इत्यादावधमपदस्य रमणरूपेऽर्थे शक्तिग्रहाभावाद् रमणरूपाऽर्थाऽभिव्यक्तेरभावात्। सति वा अधमपदस्य रमणे शक्तिग्रहे शक्त्यैव रमणप्रतीतौ तत्र सर्वाभिमतस्य व्यञ्जनावृत्तिकल्पनस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च।

न च नानार्थव्यञ्जनस्थले सुरभिमांसं भक्षयतीत्यादावेवैवंविधकार्यकारणभावः, न तु निःशेषेत्यादावेकार्थव्यञ्जकस्थले। तेन तत्र तच्छब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञानरूपकारणाभावेऽपि व्यञ्जनोल्लासे क्षत्यभावः।

न च नानार्थस्थले व्यक्त्युल्लासहेतुभूतशक्तिग्रहस्य स्वीकारे तेनैव द्वितीयार्थबोधोऽपि स्यादिति वाच्यम्, संयोगादिभिः शक्तेर्नियन्त्रितत्वेन शक्तिग्रहस्योपयोगाभावात्, व्यक्तिकल्पनौचित्यादिति वाच्यम्। नूतनकार्यकारणभावकल्पने गौरवात्, नियन्त्रणस्य पूर्वमेव दूषितत्वेन तद्धेतोरेवेति न्यायविषयत्वाच्च। (द्वितीयार्थहेतुभूतव्यञ्जनोल्लासकारणेन शक्तिग्रहेणैव द्वितीयार्थबोधो भवतु व्यक्त्युल्लासकल्पनाया व्यर्थत्वाच्चेति भावः)।

ननु 'तद्वत्ताज्ञानं प्रति तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः' इति सर्वसम्मतः सिद्धान्तः। अत एव 'वह्निना सिञ्चति' इति वाक्यात् सेको वह्निकरणकत्ववानिति

---

१. सा० द० स० प०।

बोधो न जायते। एवं च यत्राप्राकरणिकोऽर्थो न बाधितः, तत्राभिधाबोध्य एव स्यात्। यत्र तु बाधितः, यथा—'**जैमिनीयमलं धत्ते रसनायामयं द्विजः**' इत्यादौ तु कथं शक्त्या बोधः स्याद्, बाधनिश्चयेन प्रतिबद्धत्वात्।

व्यञ्जनया तु बाधितस्याप्यर्थस्य बोधो भवति, अतस्तदर्थं व्यञ्जनाऽभ्युपेयैवेति चेद् मैवम्—'**गामवतीर्णा सत्यं सरस्वतीयं पतञ्जलिव्याजात्**' इत्यस्य पद्यांशस्य वाच्यार्थ एव बाधित इति तदन्वयबोधोपपादनाय अनाहार्य्यत्वस्येव शाब्दान्यत्वस्यापि बाधनिश्चयप्रतिबध्यताऽवच्छेदककोटौ निवेशाद् यथा बाधितस्यैकार्थस्थलीयान्वयबोध उपपाद्यते, तथा बाधितस्य नानार्थस्थलीयाप्रस्तुतार्थस्य वाच्यत्वस्वीकारेऽप्यन्वयबोधः समुपपादयितुं शक्यः।

अन्यथा—'**गामवतीर्णा सत्यं सरस्वतीयं पतञ्जलिव्याजात्**' इत्यत्र कैतवापह्नुताविव '**सौधानौ नगरस्यास्य मिलन्त्यर्केण मौलयः**' इत्यत्र सम्बन्धातिशयोक्ताविव सर्वेष्वलङ्कारेषु वाच्यार्थानां प्रायशो बाधिततया तदन्वयबोधायापि व्यञ्जना समाश्रयणीया स्यात्। न च केनाऽपि समाश्रीयत इति। तस्माद् नानार्थस्याप्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जनेति प्राचां सिद्धान्तः शिथिल एव।

पण्डितराजस्याभिप्रायः

इत्थं पण्डितराजः प्राचीनाभिमतां शब्दशक्त्युद्भवां व्यञ्जनां निराकृत्य स्वाभिमतं प्रकाशयन् सङ्गृह्णाति—

> **योगरूढस्य शब्दस्य योगे रूढ्या नियन्त्रिते।**
> **धियं योगस्पृशोऽर्थस्य या सूते व्यञ्जनैव सा**[1]॥

योगरूढिस्थले व्यञ्जनां स्वीकरोत्युदाहरति च—

> **अबलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहानिशम्।**
> **तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपागतः**[2]॥ इति।

अस्याभिधेयोऽर्थः—यत्र काले रमणीनां सौन्दर्यमपहृत्य विद्युतो मेघैः सहानिशं तिष्ठन्ति, स वर्षाकालः समुपागत इति।

अत्र यस्मिन् काले दुर्बलानां (सुरते तृप्तिकरणेऽसमर्थानाम्) धनमपहृत्य पुंश्चल्यो जलवाहकैः पुरुषैः सह रमन्ते, स प्रावृट्काल उपस्थित इति द्वितीयोऽप्यर्थः सहृदयैरनुभूयते।

अत्र द्वितीयोऽर्थोऽबला-वारिवाह-चपलाशब्दैरभिधया बोधयितुं न शक्यते, रूढिर्योगापहारिणीति नियमाद् रूढ्यर्थस्यैव प्रतीतेः। द्वितीयार्थप्रतीत्यभावे चमत्काराभावात् पद्यस्यास्य काव्यत्वमेव न स्यात्। केवलयोगशक्त्या द्वितीयोऽर्थो बोध्यत इत्यपि न शङ्क्यम् योगरूढिस्थले रूढ्यर्थस्यैव प्रतीतेः। चपलाशब्दस्य योगशक्त्याऽपि पुंश्चलीरूपाऽर्थस्याऽनुपलम्भाच्च। अत एवंविधस्थले शब्दशक्त्युद्भवव्यञ्जनास्वीकार आवश्यक इति।

---

१. र० ग० द्वि० आ० नानार्थ नि०। २. र० गं० द्वि० आ० नानार्थनि०।

समीक्षा

अत्र पण्डितराजेन 'व्यञ्जनयाऽप्राकरणिकार्थबोधं प्रति तच्छब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावनिराकरणाय यदुक्तम्, '**निःशेषच्युत**' इत्यादावधमपदस्य रमणे शक्तिग्रहाभावाद् रमणव्यक्त्यनापत्तेरिति तदयुक्तम्, नानार्थस्थले येन पुंसाऽप्रस्तुतेऽर्थेऽप्यभिधा ज्ञाता, तस्यैव प्रस्तुतेऽर्थेऽभिधाया नियन्त्रणादप्रस्तुतस्य व्यञ्जनया बोधात्। अत एव शाब्दीव्यञ्जनाया अभिधामूलकत्वं मम्मटेनोक्तम्—'अभिधामूलं त्वाह[1]' इत्यादिना अन्यैरपि ध्वनिसम्प्रदायाचार्यैस्तथा स्वीकृतम्। निःशेषेत्यादि तु आर्थ्या व्यञ्जनाया उदाहरणम्, तत्र व्यङ्ग्यार्थेऽभिधाज्ञानस्यापेक्षितत्वात्।

अपि च यत् पृष्टं भवता, यद् नानार्थस्थले सर्वत्रैव व्यञ्जनोल्लासः, उत क्वचिदेव ? तद् मयाऽपि पृच्छ्यते यद् योगरूढिस्थले सर्वत्रैव व्यञ्जनोल्लासः, उत क्वचिदेव ? सर्वत्रेवेति चेद् रूढिर्योगापहारिणीति नियमस्यैव व्यर्थत्वापत्तेः। पङ्कजाक्षीत्यादौ पङ्कजपदस्य योगार्थानवभासाच्च। क्वचिदेवेति चेद् नियामकं किम् ? चमत्कार एव नियामक इति चेत्, प्राचीनमतेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात्, तन्निरासप्रयासस्यैव व्यर्थत्वादिति।

इत्थं पर्यालोचनेन ज्ञायते यत् पण्डितराजो दीक्षितमतेनात्र सुतरां प्रभावितः, तद्रीत्या प्राचीनमतं निराकृत्यापि प्राचीनेषु श्रद्धावशात् तदभिमतं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिं योगरूढिस्थले समर्थयति। अत एवोक्तम्—एवं स्थिते नानार्थस्थलेऽप्युपमायाः प्राकरणिकाप्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्तयेऽवश्यं वाच्यया व्यञ्जनयैवाप्राकरणिकस्याप्यर्थस्य प्रतिपत्तावलं क्लिष्टकल्पनयेत्याशयेन प्राचीनैरुक्तं नानार्थव्यञ्जकत्वमपि न दुष्यतीति[2]।

काव्यदर्पणकारमतम्

राजचूडामणिदीक्षितश्च दीक्षितमतमक्षरशो विलिख्य निराचकार। तद्यथा—नानार्थपदवाच्यैकार्थसंसर्गार्थान्तरवाचकनानार्थपदसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधिरप्राकरणिकेऽप्यर्थेऽभिधां नियच्छतीत्यप्राकरणिकोऽप्यर्थोऽभिधयैव वेद्य इति यदुक्तं दीक्षितेन तदयुक्तम्, यतो हि नियतार्थपदसमभिव्याहार एव शब्दान्तरसन्निधिः, न तूक्तरूप इति तत्र शब्दान्तरसन्निधिरेव नास्ति। अस्तु वा भवदभिमतरूप एव शब्दान्तरसन्निधिः, तथापि प्रस्तुताप्रस्तुतार्थद्वयसाधारणः स कथमप्रस्तुतेऽर्थेऽभिधां नियंस्यति। प्रकरणेन च प्रस्तुतेऽर्थे एवाभिधाया नियमनान्नाभिधयाऽप्रस्तुतार्थप्रतीतिसम्भवः।

न च 'असावुदयमारूढः' इत्यादावर्थद्वयप्रतीतेरनुभवसिद्धतयाऽर्थद्वयानुकूलानेकार्थपदसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधिरेव तत्राभिधयार्थप्रतिपादने

१ का० प्र० द्वि० उ०। २. र० गं० द्वि० आ० नानार्थनिरू०।

प्रयोजक इति वाच्यम्, अभिधायाः प्रस्तुतार्थे एव प्रकरणेन नियन्त्रितत्वात्, तस्य शब्दान्तरसन्निधेर्व्यञ्जनासहकारितयैव प्रयोजकत्वस्वीकृतेः ।

नन्वेवं यत्र 'अन्धकद्विरदध्वंसी देयात् पञ्चाननः श्रियम्[1]' इत्यादौ द्विरदपदेन प्रतीतस्य गजस्य विरोधेन पञ्चाननपदस्य सिंहरूपेऽप्रस्तुतेऽर्थेऽप्यभिधानियम्यते, तत्र का गतिः ? तत्राप्यभिधानियामकान्तराऽपेक्षया प्रकरणस्य बलवत्त्वेन प्रकरण-विरोधे सति नियामकान्तरेणाभिधाया नियमनाऽसम्भवात् ।

अत एव यमलार्जुनवृक्षभङ्गप्रकरणे—'कृष्णार्जुनालोकनजातविस्मयाः' इत्यत्रा-र्जुनपदस्य पृथापुत्रेण सह पदार्थस्मृतिप्रयोजकयोः प्रसिद्धिप्राचुर्यसाहचर्य्ययोः सत्त्वेऽपि प्रकरणाद् वृक्षविशेषस्यैव स्मृतिर्जायते ।

अत्र प्रकरणेन प्रस्तुतेऽर्थे नियन्त्रितायामभिधायां व्यञ्जनयापि कथम-प्रस्तुतार्थस्मृतिरिति न शङ्क्या, प्रकरणेन केवलाभिधैव नियम्यते, न व्यञ्जनाऽपि । अतो व्यञ्जनयाऽप्रस्तुतार्थस्मृतौ बाधकाभावात् ।

न च प्रकरणस्याभिधानियामकत्वकल्पनं नानार्थशब्दस्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्य-मिति सन्देहे सति विशेषस्मृतिव्यवस्थार्थं नादृष्टार्थम् । यद्यर्थविशेषोपस्थितौ सत्यां पुनर्व्यञ्जनयाऽर्थान्तरोपस्थितिः स्यात्, तदा नियामकत्वकल्पनमेव व्यर्थमिति वाच्यम् । यत्रैकस्यैवार्थस्य बोधाय नानार्थकः शब्दः प्रयुक्तः, यथा सैन्धवमानये-त्यादिः, तत्र प्रकरणेन प्रस्तुतेऽर्थेऽभिधाया नियमनादर्थान्तरस्य प्रतिबन्धकत्व-कल्पनेन सफलत्वात् । यत्राऽर्थान्तरेऽपि तात्पर्यम्, तत्र सामान्यतोऽभिधानियामकत्वेन क्लृप्तेन प्रकरणेनाभिधाया प्रस्तुतेऽर्थे नियन्त्रणे कृतेऽपि पुनरनुभवपथमवतरन्त्या अर्थान्तरप्रतीतेर्व्यञ्जनां विनाऽसम्भवात्, तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् ।

यच्चोक्तम्—शब्दान्तरसन्निध्यादेर्विशेषस्मृतिहेतुत्वाऽनङ्गीकारे 'सैन्धवमानय' इत्येकार्थपरनानार्थस्थले व्यञ्जनयाऽपि नार्थान्तरप्रतीतिः । 'असावुदयमारूढः' इत्यनेकार्थपरनानार्थस्थले तु व्यञ्जनयाऽर्थान्तरप्रतीतिरिति व्यवस्था न स्यात्, अविशेषात् ।

अतः एकार्थपरनानार्थस्थले शब्दान्तरसन्निध्यादेरभावान्नार्थान्तरप्रतीति-रनेकार्थपरनानार्थस्थले तु शब्दान्तरसन्निध्यादेः सत्त्वेनार्थान्तरप्रतीतिरिति शब्दान्तरसन्निध्यादीनां व्यञ्जनाया नियामकता व्यक्तिवादिभिरप्यास्थेया । तद् वरमभिधानियामकत्वकल्पनमेव तेषामिति तद्, न ।

एकार्थपरनानार्थस्थले प्रकरणस्याभिधानियामकता क्लृप्ताऽतोऽनेकार्थपर-नानार्थस्थलेऽपि प्रकरणमभिधामवश्यं नियंस्यतीति कल्पनं युक्तम्, परं शब्दान्तर-सन्निध्यादिर्व्यञ्जनां सह करोतीति कल्पनाऽप्रामाणिकी । एवमश्लीलस्थले व्यञ्जन-यैवाश्लीलार्थप्रतीतिसम्भवे प्रकरणस्याभिधानियामकत्वे सङ्कोचस्य कल्पनमयुक्तम् ।

यदप्युक्तम् 'तद्विषयकशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादनमभिधा', सा चाप्रस्तुतार्थे प्रतिपादनेऽप्यस्त्येवेति तदपि न, यतो हि तद्विषयकशक्तिग्रहस्य तत्प्रतिपादने

१. का० द० द्वि० उ० । २. का० द० द्वि० उ० उद्धृतम् ।

किं साक्षादपेक्षा, उत परम्परया ? आहोस्वित् साक्षात् परम्परोदासीनतयाऽपेक्षा-मात्रम् ? तत्र नाद्यः, तद्विषयकशक्तिग्रहस्याप्रस्तुतार्थप्रतिपादने साक्षादपेक्षाऽभावात्। न च तद्विषयकशक्तिग्रहस्यापेक्षाया अभावेऽगृहीतशक्तिकस्यापि पुंसो व्यञ्जनयाऽर्थान्तरप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम्, प्रकरणेनाभिधाया नियन्त्रणस्थले एवार्थान्तरस्मृतौ व्यञ्जनाया उन्मेषात्। यस्यार्थान्तरे शक्तिग्रहो नास्ति, तस्यार्थान्तरस्मृतेरेवाभावेन तत्र प्रकरणस्याभिधानियामकत्वाप्रसक्त्या व्यञ्जनाया अनुन्मेषात्।

न द्वितीयः—घटादिपदस्य घटाद्यर्थप्रतिपादने तद्विषयकशक्तिग्रहस्य साक्षादेवापेक्षितत्वात्।

नापि तृतीयः—छत्रिणो यान्तीत्यत्र लक्षणावृत्त्या छत्र्यच्छत्रिसाधारणतया छत्रिप्रतिपादनेऽप्यभिधाप्रसङ्गात्।

न च तद्विषयकशक्तिग्रहमपेक्ष्य शक्यतावच्छेदकप्रकारेण तत्प्रतिपादनमभिधा। छत्रिणो यान्तीत्यत्र छत्र्यच्छत्र्युभयसाधारणे नैकसार्थगन्तृत्वेनैव लक्षणया छत्रिप्रतीतौ, न तु छत्रित्वेनेति नाभिधाप्रसङ्ग इति वाच्यम्—प्राचीनानां मते गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदेन गङ्गात्वेनैव तीरप्रतीतेः स्वीकारादत्रापि छत्रित्वेनैव छत्रिप्रतीतेः।

यदि चैकसार्थगन्तृत्वेनैव छत्रिप्रतीतिः स्वीक्रियते, तथाप्यवच्छेदकत्वप्रकारत्वयोर्बहुपदार्थघटितत्वेन शक्यताऽवच्छेदकप्रकारेणेति विशेषणापेक्षया 'साक्षात्त्वविशेषणस्यैव' लघुत्वात्।

यदि च छत्रिणो यान्तीत्यत्राभिधया छत्रिप्रतीतिः, लक्षणया त्वच्छत्रिमात्रप्रतीतिरिति जहल्लक्षणा। अजहल्लक्षणा तु नास्त्येवेति मतम्, तदा 'सैन्धवमानय' इत्याद्येकार्थपरनानार्थस्थले लाघवेन नानार्थपदत्वावच्छेदेनैव प्रकरणादेः प्रकृतार्थेऽभिधामात्रनियमनप्रयोजकत्वकल्पनात्, अप्रकृतार्थे व्यञ्जनाया एवावश्यंवाच्यत्वेन व्यञ्जनायामतिव्याप्तिनिरासाय 'तद्विषयकशक्तिग्रहं साक्षादपेक्ष्य तत्प्रतिपादनमभिधा' इत्यवश्यंवाच्यत्वात्। तद्विषयकशक्तिग्रहस्य साक्षादपेक्ष्यत्वं च--तदर्थस्मृत्यनुकूलसिद्ध्यर्थमनपेक्ष्यत्वे सति तदर्थस्मृत्यर्थमपेक्ष्यत्वम्।

ततश्च 'छत्रिणो यान्ति' इत्यत्र लक्षणया छत्र्यच्छत्रिस्मृत्यनुकूलच्छत्रिमात्रस्मृतिसिद्ध्यर्थमेव, तद्विषयकशक्तिग्रहस्यापेक्षितत्वाद् नाभिधा।

अनेकार्थपरनानार्थस्थलेऽप्यप्रस्तुतार्थविषयकशक्तिग्रहस्याप्रस्तुतार्थस्मृतिप्रसक्त्या प्रस्तुतार्थे प्रकरणेनाभिधानियमन एवोपयोगित्वेन तदर्थस्मृतिहेतुव्यञ्जनोन्मेषानुकूलाभिधानियमनसिद्ध्यर्थमेवापेक्ष्यतया न साक्षादपेक्ष्यत्वमिति न तत्राप्यभिधावकाशः। एवं साक्षात्त्वविशेषणेऽपि 'यो गङ्गासमदीधरत्' इत्यत्र श्रीकृष्णः पक्षे अगम् (पर्वतम्) गाम् (पृथिवीं) इति पदभङ्गक्लेशेन गोशब्दस्य भूमिरूपेऽर्थे प्रचुरप्रसिद्धेरभावाद् विलम्बेनार्थप्रतीतावपि, तत्र तद्विषयकशक्तिग्रहस्य तदर्थस्मृत्यर्थमपेक्षितत्वाद् नाभिधाया अभावः। तथा च प्रकृताप्रकृतोभयपरेऽप्यप्रकृते-

प्रसिद्धिप्राचुर्यात् झटित्यर्थप्रतीतावपि न प्रकृतार्थे व्यञ्जनापत्तिः। तत्रापि तद्विषयकशक्तिग्रहस्य तदर्थस्मृत्यर्थमेवापेक्षितत्वात्।

वस्तुतो यस्य शब्दस्य प्रकृतार्थे न प्रचुरा प्रसिद्धिः, तस्य शब्दस्य प्रयोगे निहितार्थदोषो भवति। अत एतादृशः शब्दः काव्येषु न प्रयोक्तव्यः। यद्यपि श्लेषयमकादिषु न निहितार्थदोषः, तथाप्यप्रस्तुतार्थे प्रसिद्धिरहितस्य पदस्य प्रयोग एव। अत एव प्रस्तुतार्थे यस्य शब्दस्य न प्रसिद्धिः, तस्य प्रयोगे यमकादिष्वपि क्लिष्टत्वदोषः सर्वजनप्रसिद्धः।

यदप्युक्तं प्राचीनैः प्रस्तुताप्रस्तुतार्थयोः प्रतीयमाने उपमाद्यलङ्कारेऽवश्यं व्यञ्जना आश्रयणीयेति कृत्वा, तत्र शब्दशक्तिमूलव्यञ्जना स्वीकृता, न त्वप्रस्तुतार्थेऽपि व्यञ्जनाया अस्तित्वप्रतिपादनायेति, तदपि न युक्तम्। **'भ्रमिमरतिमलसहृदयताम्'**इत्यादिपद्ये विषशब्देन हालाहलं व्यङ्ग्यं जलदस्य भुजगत्वरूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति काव्यप्रकाशे[1] कण्ठत एवोक्तेरप्रस्तुतेऽर्थेऽपि व्यञ्जनास्वीकारात्। **'उपोढरागेण विलोलतारकम्'** इत्यादिसमासोक्तौ श्लेषव्यवहारोऽपि रागादिशब्दानामनेकार्थकत्वाभिप्रायेण न त्वप्रस्तुताऽर्थेऽप्यभिधेत्यभिप्रायेण।

न चैवं शनिरशनिश्चेत्यत्राशनिशब्दस्य प्रस्तुतोऽर्थो वज्रः, तस्मादन्योऽप्रस्तुतोऽर्थः शनिविरुद्धस्तस्य व्यञ्जनया प्रतीतिस्वीकारे तस्यैव शब्दशक्त्युद्भववस्तुध्वनेरुदाहरणत्वेन **'विरुद्धौ द्वौ त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत'** इति प्रशंसनीयस्य प्रभावातिशयप्रतीतिपर्यन्तमनुधावनं प्राचीनानां व्यर्थं स्यादिति चेत्, न, तस्याऽपि व्यङ्ग्यस्यार्थपर्यलोचनालभ्यत्वेऽपि प्रस्तुताऽप्रस्तुतार्थसाधारणशब्दसापेक्षतया शब्दशक्त्युद्भवत्वं नार्थशक्तिमूलकत्वमिति प्रतिपादनाभिप्रायेण तत्पर्यन्तानुधावनस्य युक्तत्वादिति। इत्थमनेनानेकशः क्लिष्टकल्पनया दीक्षितमतं निराकृतं यत्तत् प्राचीनानां समर्थनायैव प्रतिभाति।

अत्र ध्वनिकारमतम्

अत्र ध्वनिसम्प्रदायप्रवर्तकध्वनिकारिकाकारस्यालोककारस्य मतमुपादीयते। स च शब्दशक्त्युद्भवध्वनिं निरूपयन्नाह—

आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते।
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः[2] ॥

आनन्दवर्धनाचार्यश्च व्याचख्यौ—यस्मादलङ्कारो न वस्तुमात्रं यस्मिन् काव्ये शब्दशक्त्या प्रकाशते, स शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितम्। वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमाने श्लेष इति।

एवमलङ्कारो न वस्तुमात्रमिति कथनेन वस्तुरूपार्थद्वये प्रतिभासमाने श्लेषनिरूपणेन च ज्ञायते यत् तावप्रस्तुतार्थेऽप्यभिधामेव स्वीकुरुत इति। अपि च—

---

१. ध्वन्यालोके द्वि० उ० २१ तमा का०। २. तत्रैव।

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्[१] ॥

इत्यत्र विषशब्दस्य जलहालाहलरूपार्थौ वाच्यावेव । यतो ह्युक्तमानन्दवर्धनाचार्येण—'**अत्र रूपकच्छायानुग्राहीश्लेषो वाच्यतयैवावभासते**[२]' इति ।

अत्राभिनवगुप्तपादाचार्यमतम्—

लोचनेऽपि व्याख्यातं यत् '**भुजगशब्दार्थपर्यालोचनबलादेव विषशब्दो जलमभिधायाऽपि न विरन्तुमुत्सहते, अपि तु द्वितीयमर्थं हालाहललक्षणमाह-तदभिधानेन विनाऽभिधाया एवासमाप्तत्वात्**' इति ।

इत्थमानन्दवर्धनाभिनवगुप्तप्रभृत्याचार्याणां मतेऽप्रस्तुतोऽर्थो वाच्य एवेति । एभिः प्रभावित एवाप्पयदीक्षितोऽप्रस्तुतेऽर्थेऽभिधामाहेति युक्तमेव । अत्राभिनवगुप्तपादाचार्यश्चतुर्णां मतानामुपादानं [३]कृतवन्तस्तद्यथा—

येन पुंसा यस्य शब्दस्यार्थान्तरेऽपि पूर्वमभिधागृहीतं तस्यैव पुंसस्तस्मादेवशब्दात् संयोगादिना प्राकरणिकेऽर्थे नियन्त्रितायामभिधायां प्राकरणिकार्थबोधानन्तरमप्राकरणिकार्थबोधो व्यञ्जनव्यापारादेव जायते, इति **प्रथमम्** ।

सा शब्दस्यार्थान्तरप्रतिपादिकाऽप्यभिधैव । परञ्चार्थसामर्थ्यसहकारितामवलम्ब्यार्थान्तरं बोधयति, अतः सहकारिभेदात् सा व्यञ्जनव्यापाररूपोच्यते, इति **द्वितीयम्** ।

शब्दश्लेषे शब्दभेदोऽस्त्येव । अर्थश्लेषेऽपि '**शक्तिभेदाच्छब्दभेदः**' इति दर्शने द्वितीयः शब्दस्तत्रानीयते । स च द्वितीयः शब्दो यत्र द्वावर्थौ प्राकरणिकौ तत्र त्वभिधयाऽऽनीयते । यथा—'क' इतो धावति, किं गुणविशिष्टश्चेति द्वयोः प्रश्नयोरुत्तरप्रदानायोक्तम्—'**श्वेतो धावति**' इति वाक्यघटकं श्वेतपदम् । यत्र चैकोऽर्थः प्राकरणिकोऽर्थोऽप्राकरणिकः, तत्र प्राकरणिकेऽर्थेऽभिधाया नियमनादप्राकरणिकार्थबोधनाय द्वितीयः शब्दो व्यञ्जनव्यापारादेवानीयते । तत्राप्रस्तुतोऽर्थो ध्वननव्यापारानीतद्वितीयशब्दबलात् प्रतिपन्नोऽपि ध्वननव्यापारमूलत्वाद् व्यङ्ग्य एवेति **तृतीयम्** ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रकरणज्ञानाधीनतात्पर्यज्ञानेन प्राकरणिकेऽर्थेऽभिधाया नियन्त्रणादप्राकरणिकार्थस्य बोधे तात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकमस्ति । तस्य प्रतिबन्धकस्य द्वितीयव्याख्यानोक्तार्थसामर्थ्येन निवृत्तिः क्रियते । अतोऽप्रस्तुतार्थबोधेनाप्यभिधैव क्षमा । अभिधयाबोधनाच्च द्वितीयोऽप्यर्थो वाच्य एवेति जाते, द्वितीयार्थे शब्दस्यासम्बद्धार्थाभिधायित्ववारणाय यो द्वयोरर्थयोःसा दृश्याख्यसम्बन्धोऽभेदारोपो वा प्रतीयते स शब्दादेव । वाचकशब्दाभावेऽपीति ध्वननव्यापारादेव । अतोऽलङ्कारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूलो न वस्तुध्वनिरिति **तुरीयम्** ।

---

१. ध्व० लो० द्वि० उ० २३७ पृ० । २. तत्रैव २३८ पृ० । ३. लोचने २४१-२४३ पृ० (ध्व० लो० लोचनबालप्रियादिव्यञ्जनासहिते)

अत्रानन्दवर्धनाभिनवगुप्ताप्पयदीक्षितप्रभृतयश्चतुर्थमतानुयायिनो लक्ष्यन्ते। पञ्चत्रिंशद्विधध्वनिभेदेषु शब्दशक्त्युद्भवस्यालङ्काररूपस्यैकविधस्यैव गणितत्वात्[1]। अन्ये च मम्मट-रुय्यक-जयरथ-विद्याधर-जयदेव-विश्वनाथ-जगन्नाथवैद्यनाथ-राजचूडामणिदीक्षितप्रभृतयः प्रथममतानुयायिनो द्वितीयेऽर्थे व्यञ्जनां स्वीकुर्वन्ति।

परमप्पयदीक्षितो मम्मटप्रभावितोऽप्यस्ति, अतः शब्दशक्त्युद्भववस्तुध्वनिमपि स्वीकरोति, परं नानार्थस्थले द्वितीयेऽर्थे व्यञ्जनां नाङ्गीकरोति। मम्मटविरोधपरिहाराय मम्मटाभिप्रायं क्वचित् स्वमतानुकूलं प्रकाशयति, क्वचित्प्रौढवादितामुपपादयति। कथयति चायं विशेषः वृद्धैः प्रस्फुटं न प्रतिपादित इति। इति वृत्तिवार्तिकस्य प्रथमपरिच्छेदस्य विषयविवेचनम्।

द्वितीयपरिच्छेदस्य विषयविवेचनम्——

द्वितीये परिच्छेदे लक्षणावृत्तेः सप्तभेदं निरूपणं वर्तते। तत्र लक्षणालक्षणम्—'**मुख्यार्थसम्बन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वम्**' इति।

गौण्यालक्षणायामन्तर्भावः——

सादृश्यसम्बन्धेनार्थप्रतिपादिका गौण्यपि लक्षणायाः प्रभेद एवेति 'न' पृथग् वृत्तिः। तत् सदृशेऽपि तन्निरूपितसादृश्याधिकरणत्वरूपपरम्परासम्बन्धसत्त्वात्। साक्षात् सम्बन्धे विशिष्टबुद्धियोग्यसम्बन्धे सत्येव लक्षणेति नियमाभावात्। 'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते' इत्यादौ तन्निरूपितविरोधाधिकरणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन लक्षणासिद्धेः। घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायस्य विशिष्टबुद्ध्ययोग्यस्यापि परम्परासम्बन्धस्य स्वीकारात्। अतः संयोगे सति दण्डी पुरुष इतिवत् सादृश्ये सति सिंहवान् देवदत्त इति विशिष्टबुद्धेरदर्शनात् सादृश्यं न सम्बन्ध इति वादी निरस्तः।

लक्षणाभेदाः——

सा च लक्षणा द्विविधा—(१) गौणी (२) शुद्धा च।

पुनः प्रत्येकं द्विविधा, निरूढलक्षणा फललक्षणाभेदात्। निरूढा लक्षणा रूढितुल्या भवति। फललक्षणा च विवक्षितार्थान्तरं द्योतयति।

तत्र गौण्या निरूढाया उदाहरणम्—'**लावण्यसागरभुवि प्रणयं विशेषात्**' इत्यत्र लवणत्ववाचिनो लावण्यशब्दस्य हृदयङ्गमत्वरूपसादृश्यसम्बन्धेन सुषमाविशेषे निरूढा लक्षणा। चित्रगजादावपि तथैव। इयं सादृश्यसम्बन्धमूलकत्वाद् गौणी।

शुद्धा निरूढा यथा—'**क्वणद्द्विरेफावलिनीलकङ्कणम्**' इत्यत्र द्विरेफशब्दः द्वौ रेफौ यस्येति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदे वृत्तिः, तद्वाच्ये मधुकरे रूढिलक्षणा। एवं त्वगादिशब्दानां त्वगिन्द्रिये शुद्धैव निरूढालक्षणा।

---

१. लोचने (ध्व० लो० द्वि० उ० २१ तमकारिकाया व्याख्याने)।

फललक्षणासप्तविधा—(१) जहल्लक्षणा, (२) अजहल्लक्षणा, (३) जहदजहल्लक्षणा, (४) गौणी सारोपा, (५) गौणी साध्यवसाना, (६) शुद्धा सारोपा, (७) शुद्धा साध्यवसाना चेति।

एतेषामुदाहरणानि—

तत्र जहल्लक्षणायाः—**'वल्कावृता धृतजटाः सुरदीर्घिकायां कल्पद्रुमाः कति गिरीश ! तपश्चर[1]न्ति'** इत्यत्र सुरदीर्घिकायामित्यस्य कल्पद्रुमाधिकरणयोग्ये तटे सामीप्यात्तटे लक्षणा। मुख्यार्थस्य प्रवाहस्य कल्पद्रुमाधिकरणत्वेनान्वयाभावात् स्वार्थपरित्यागाद् जहल्लक्षणा तटस्यातिशयितपावनत्वद्योतनं फलम्। एवं गङ्गायां घोष इत्यत्रापि। व्यतिरेकलक्षणाऽपि जहल्लक्षणैव। **'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते'** इत्यादौ ज्ञातापकारिण्युपकृतादिपदार्थानामन्वयाभावात्, तेषां पदानां स्वार्थविरुद्धेऽपकारेऽर्थेलक्षणा। त्वयाऽपकारे क्रियमाणेऽप्यहमेवं प्रियमेव वच्मीति स्वसाधुत्वद्योतनं फलम्।

अजहल्लक्षणायाः—कुन्ताः प्रविशन्ति। अत्र कुन्तपदस्य कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा। पुरुषेण सह कुन्तस्यापि प्रवेशक्रियायामन्वयात् 'अजहल्लक्षणा' निर्दयप्रहर्तृत्वादिद्योतनं फलम्।

वनस्यैकदेशे पुष्पिते पुष्पितं वनमिति प्रयोगे वनपदस्य स्वार्थैकदेशत्यागेन स्वार्थैकदेशे वृत्तेश्च जहदजहल्लक्षणा। पुष्पितभूयस्त्वं फलम्।

गौणसारोपायाः—'नाथ त्वदीयमकलङ्कमिमं मुखेन्दुभिः' इत्यत्रेन्दुशब्दस्य मुखे लावण्यादिसादृश्यसम्बन्धेन सारोपा लक्षणा। ताद्रूप्यप्रतीतिः फलम्।

गौणसाध्यवसानायाः—नाभेरभूत्तव चतुर्भुज ! नान्तरिक्षम्, इत्यत्रान्तरिक्षपदस्य भगवदवलग्ने (मध्ये) सूक्ष्मत्वसादृश्याद् गौणसाध्यवसाना। सर्वथैवाभेदप्रतीतिः फलम्।

सारोपलक्षणायां विषयिणा पृथङ्निर्दिष्टस्य विषयस्य विषयिरूपोपरक्तताप्रतीतिस्ताद्रूप्यप्रतीतिः। साध्यवसानायां विषयस्य विषयिणा सर्वथैवाभेदप्रतीतिः। विषयविषयिणोर्द्वयोरपि निर्देशे आरोपः। विषयिमात्रस्य विषयलाक्षणिकतया निर्देशेऽध्यवसाय इति।

शुद्धसारोपलक्षणायाः—'आपादमाचिकुरभारमशेषमङ्गमानन्दसारमरविन्ददृशामसी[2]म' इत्यत्र भगवदङ्गेष्वानन्दकारित्वेनानन्दपदस्य सारोपा लक्षणा। आनन्दकरणे इतरवैलक्षण्यद्योतनं फलम्। विषयनिगरणेन 'आनन्दोऽयम्' इति **प्रयोगे साध्यवसाना**। आनन्दाव्यभिचारिद्योतनं फलम्।

---

१. वृ. वा. द्वि. प.। २. वृ. वा. द्वि. प.।

गौणीविषये विशेषः—

गौण्या मुखं कमलमित्यादौ जहल्लक्षणा स्फुटैव। गोर्वाहीकोभयविषये 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यत्राजहल्लक्षणाऽपि। अतो गौण्याश्चतुर्विधत्वात् 'कथं द्विविधत्वम्? उच्यते-यत्र सादृश्यसम्बन्धेन लक्षणा तत्रैव गौणी। गोशब्दस्य गवि सादृश्याभावात्। अतः 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यत्राभिधा-लक्षणाभ्यां बोधः। यथा 'गङ्गायां जलं घोषश्च तिष्ठति' इत्यत्र 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ कुन्तकुन्तधारिणोरेकदेश्येकदेशभावरूपसम्बन्धसत्त्वात् शुद्धा-ज्जहल्लक्षणाविशेषणवाचिनो विशिष्टे सम्भवेति। तस्माद् लक्षणा सप्तविधैव।

अत्र काव्यदर्पणकृन्मतम्—अत्र राजचूडामणिदीक्षितो दीक्षितमतं निराकुर्वन्नाह—'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावपि कुन्तांशस्य शक्त्यैवोपस्थितिसम्भवात् तत्र लक्षणा न स्यात्। किन्तु पुरुषांशे लक्षणाकल्पनीया स्यात्। तत्र अन्वयप्रतियोग्यर्थो-पस्थापनार्थं शक्त्या अत्यागादेवाजहल्लक्षणेति व्यवहारः। ततश्च 'चन्द्रो पश्य' इत्यत्रापि शक्त्यत्यागेन सादृश्यसम्बन्धेन मुखे लक्षणा कल्पनादजहल्लक्षणा गौणसाध्यवसानाप्यङ्गीकार्येति।

अत्र विशेषः—

शुद्धायां साध्यवसायलक्षणाभेदोपपादनं व्यर्थम्। तस्य जहल्लक्षणातो भेदाभावात्। उभयत्र परार्थं स्वसमर्पणस्य सत्त्वात्।

न च शुद्धसारोपायां कार्यकारणभावादिसम्बन्धेन वृत्तिः जहल्लक्षणायां संयोगादिसम्बन्धेनेति भेदः, वैचित्र्यान्तराभावेऽपि सम्बन्धभेदेन लक्षणाभेदोपपादनेऽ-परेषां सम्बन्धानामप्यनेकविधत्वाद् लक्षणाऽनेकविधा स्यात् (सप्तविधेति नियमस्य भङ्गापत्तेः)।

'राजकीयः पुरुषो राजा' इत्यत्र स्वस्वामिभावः। 'इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः' इत्यत्र तादर्थ्यलक्षणः। अतक्षाऽयं तक्षेत्यत्र तात्कर्म्यलक्षणः। 'अग्रहस्ते हस्तः' इत्यत्रावयवावयविभावेत्यादि भेदात्। अलङ्कारसुधानिधौ—'आश्रयाश्रयिभाव-सम्बन्धस्याप्युपपादितत्वाच्च।

साध्यवसायजहल्लक्षणयोरभेदः—

साध्यवसायलक्षणायामभेदाभिव्यक्तिर्भवति जहल्लक्षणायां तु न। 'अयं राजा' इत्यत्र राजाऽभेदाभिव्यक्तिपूर्वकमेवानुल्लङ्घ्यशासनत्वप्रतीतिः फलम्। अतो व्यङ्ग्यभेदाद् भेदोऽस्त्वित्यपि वक्तुं न पार्यते, जहल्लक्षणायां 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्रापि प्रवाहाभेदाभिव्यक्तिपूर्वकमेव तटेऽतिशयशैत्यादेः प्रतीतेः। अतः साध्य-वसायलक्षणाया जहल्लक्षणातो न फलकृतो न वा अन्यकृतो भेदः सम्भवतीति न तत् पृथगुदाहार्यम्।

अत्र काव्यदर्पणकृत्—साध्यवसानायां विषयनिगरणाद् भेदमुत्पादयति। विषयनिगरणं च विषयिविषयवाचकपदद्वयोपादाने यत्र विषयस्य विषयित्वेन

प्रतीतिः, तत्र विषयस्य विषयिणात्ममात्रपरिशेषीकरणम्। इदं विषयनिगरणं 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र नास्त्येव। तत्र 'गङ्गातीरे' इति विषयविषयिवाचकपदद्वयोपादाने तीरस्य गङ्गात्वेन प्रतीत्यभावादिति। जहदजहल्लक्षणामालङ्कारिकेषु आशाधरभट्ट-राजचूडामणिदीक्षितप्रभृतयः स्वीकुर्वन्ति, परमन्ये जहल्लक्षणायामेवान्तर्भावयन्ति (वेदान्तिनोऽपि स्वीकुर्वन्ति)।

सारोपलक्षणायां विशेषः—

'मुखेन्दुः' इत्यादौ 'इन्द्वादि' पदस्य मुखादौ मुखत्वेन रूपेण लक्षणायां सत्यां तत्र मुखपदस्याप्युपात्तत्वेन तस्मादपि मुखत्वप्रकारकोपस्थितौ पुनरुक्तिदोषापत्तिः। 'इन्दुपदं' स्वसमवेतलावण्यादिगुणं लक्षयित्वा, तं च प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य मुखं बोधयेदित्यपि न, अन्यसमवेतगुणस्यान्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवात्। मुखवृत्तिलावण्यादिगुणान् द्वारीकृत्येन्दुपदं मुखं लक्षयेदित्यपि न, मुख्यार्थसम्बन्धं विना गुणद्वारेण लक्षणाया अयोगात्। अतः 'मुखचन्द्रोभयानुगतलावण्यादिसाधारणधर्माश्रयत्वेन' मुखं लक्ष्यते। उक्तञ्च भट्टपादैः—**'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता'**[1] इति। इत्थं प्राचीन-(मम्मटादि) रीत्योपपाद्य दीक्षितो ब्रूते।

रूपके लक्षणाया निराकरणम्—

सारोपायामुपमानोपमेयोभयावृत्तिसाधारणधर्ममुखेन लक्षणास्वीकारेऽपि यत्र साधारणो धर्मः शब्दत उपात्तः, तत्र पुनरुक्तिदोषो दुर्वारः स्यात्। यथा—

वाराभिरामपरिणाहलसत् सिताभ्रं तापिच्छमेचकमुरः शरदन्तरिक्षम्।
प्राप्यैव देव तव कौस्तुभपूर्णचन्द्रः पूर्णां बिभर्त्ति पुरुषोत्तमकान्तिरेखाम्[2] ॥

इत्यादावुरसोऽन्तरिक्षस्य च परिणाहित्वमेचकत्वादिरूपसाधारणो धर्मः शब्दतः पृथगुपात्तः, अतोऽत्र पुनरुक्तिदोषो दुर्वारः। यत्र साधारणो धर्मः पृथगुपात्तस्तत्रोपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममुखेन लक्षणास्वीकारोऽपि न युक्तः, अत्र मेचकत्वाद्यतिरिक्तसाधारणधर्मस्याप्रतीतावपि वाक्यस्य पूर्णविश्रान्तेः। कवेस्तत्रैव तात्पर्याच्च।

उरः शरदन्तरिक्षमिवेति विग्रहेऽत्रोपमितसमासादुपमाऽलङ्कारो न रूपकमिति न शङ्क्यम्, साधारणधर्मस्याप्रयोगे सत्येव **'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'** (पा० सू० २-१-५६) इति सूत्रेण समासविधानात्। अत्र च तत्प्रयोगात्। अतोऽत्र उर एव शरदन्तरिक्षमिति **'मयूरव्यंसकादयश्च'** (पा० सू० २-१-७२) इति सूत्रेण समासे रूपकमेव। रूपके गौणसारोपलक्षणाऽपरिहार्य्या। सा चोपमानपदे। उपमानपदस्योपमेयतावच्छेदकरूपेण लक्षणायामुपमेयपदादपि तस्य प्रतीतौ पौनरुक्त्यम्। उपमानतावच्छेदकरूपेण स्वीकारेऽन्यधर्मस्यान्यत्राप्रतीतेरसम्भवदोषः। साधारणधर्ममुखेन स्वीकारे यत्र साधर्म्यं शब्दोपात्तं तत्र पुनरुक्तिः। अतः

१. श्लो० वा० का० धि०। २. वृ० वा० द्वि० प०।

सादृश्यमुखेन लक्षणास्वीकार्या । अर्थादुपमानवाचकपदस्योपमानप्रतियोगिक-सादृश्यविशिष्टोऽर्थः। सादृश्यवाचकस्य यथेवादेरत्राप्रयोगात् पुनरुक्तिप्रसक्ते-रभावात् ।

रूपके सादृश्यलक्षणायामुपमात्वापत्तिः

एवं सत्युपमानवाचकस्य शरदन्तरिक्षपदस्य लक्षणया स्वप्रतियोगिकसादृश्येऽर्थे सति सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेनोपमाप्रसङ्गात् । उपमारूपकयोरेतदेवान्तरं यदुपमायामुपमानोपमेययोः सादृश्यप्रतीतिः। रूपके च तयोस्तादात्म्यप्रतीतिः। यद्यत्रापि सादृश्यमेव प्रतीयेत, तदोपमैव स्यात् । एवं सारोपलक्षणायां रूपकमेव, नोपमेति विभागोऽनुपपन्नः स्यात् ।

सादृश्यं यत्र वाच्यं स्यात्, तत्रैवोपमा भवति, यत्र लक्ष्यं सादृश्यं तत्र नेति प्रतिपादनमप्ययुक्तमेव, 'कमलसुहृन्मुखम्' इत्यादौ सुहृदादिपदाद् लक्षणयैव सादृश्यप्रतीतौ सर्वैरुपमाऽङ्गीकारात् ।

अपि च—'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः[1]' इति पद्यघटकपादाम्बुजपदे उपमितसमासे उपमाया विशेषणसमासे रूपकरूपकस्य च सम्भवेनानवधारणे प्रसक्ते तन्निर्णयाय पादाम्बुजमित्यत्र मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरत्वस्य विशेषणतया योगो निबद्धः। मञ्जुमञ्जीरशिञ्जनस्य पादयोरेव योगसम्भवात्, कमले च तस्य सम्बन्धाभावादत्र पूर्वपदार्थप्रधानोपमितसमासः, उपमास्वीक्रियते। प्रधानमेव पदार्थः स्वतन्त्रतया पदार्थान्तरेणान्वेति। विशेषणसमासेकृतेऽम्बुजस्योत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं स्यात्। (न तु पादयोः) तत्र च मञ्जुमञ्जीरशिञ्जनस्यानुपपत्तिरेवात्रोपमाया निर्णायिका। एवम्—'यस्यानिशं दिविषदश्चरणारविन्दमुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरावनम्राः[2]' इत्यत्र चरणारविन्दपदे रूपकस्य निर्णायकमुत्तंसयन्तीति क्रियापदम्। उत्तंसनं चारविन्दकार्यम्, अतोऽरविन्दस्यैवोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यादत्र विशेषणसमासे रूपकं निश्चिन्वन्ति शास्त्रपरिचिताः सहृदयाः।

रूपकस्थलेऽरविन्दादिपदेऽरुणतादिसामान्यधर्मेण तन्निरूपितसादृश्यमुखेन वा लक्षणास्वीकारे चरणारविन्दमित्यत्र विशेषणसमासेकृतेऽपि उत्तरपदस्यारविन्दशब्दस्यारविन्दनिरूपितसादृश्यमिति लक्ष्यार्थस्य गुणरूपत्वात्, गुणस्य च प्राधान्यासम्भवादुपमितसमास इव पूर्वपदार्थस्य चरणस्यैव (सादृश्यविशिष्टस्य) प्राधान्यापत्तेस्तस्य चोत्तंसनानुगुण्याभावः। गुणजात्योर्जातिः प्राधान्यनिश्चयात्। नीलमुत्पलमित्यादौ नैल्यं गुण उत्पलत्वं जातिः, तयोर्जातिरेव प्राधान्यदर्शनात्। तस्माद् रूपकस्थले साधारणधर्ममुखेन तन्निरूपितसादृश्यमुखेन वा लक्षणा व्यर्थैवेति रूपके लक्षणायां ताद्रूप्यप्रतीतिः फलमित्यपि न युक्तम्। मुखेन्दुरित्यत्र साधर्म्येण लक्षणायां 'कान्तिमत् मुखम्' इति सादृश्यमुखेन लक्षणायां 'चन्द्रसदृशमुखम्' इति वाक्यादपि ताद्रूप्यप्रतीतिप्रसक्तेः।

---

१. वृ० वा० द्वि० प० उद्धृतम्। २. तत्रैव।

लक्षणास्थले यथा '**गङ्गायां घोषः**' इत्यत्र वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः स्रोतस्तीरयोरभेदाध्यवसायः, तथैव मुखचन्द्रयोरपि, एकशब्दबोध्ययोः शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनव्यापारेण ताद्रूप्याध्यवसायो भवति। वाच्यस्थले च भिन्नशब्दोपात्तत्वान्न भवतीत्यपि न युक्तम्।

एवं स्वीकारेऽपि चन्द्रपदोपस्थाप्ययोः '**चन्द्रकान्तिमतोः**' चन्द्रतत्सदृशयोरेव वा ताद्रूप्यप्रतिपत्तिसम्भवेऽपि '**वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते**' इत्यादावनुभवसाक्षिकस्य मुखचन्द्रयोस्ताद्रूप्यस्य प्रतीतेरसम्भवात्। यद्यपि 'चन्द्रसदृशम्' 'कान्तिमत्' वा मुखमेव, तथापि मुखत्वविशिष्टे मुखे चन्द्रताद्रूप्याप्रत्ययादाक्षेपानुपपत्तेः।

एवं रूपकेषु समासरहितेषु '**मुखं कमलम्**' इति वाक्येष्वपि सर्वत्र विषयविषयिवाचकपदयोः सामानाधिकरण्ये सति विषयिणः (उपमानस्य) स्वसदृशे स्ववृत्तिगुणवति वा लक्षणेत्यपि न युक्तम्। रूपकोपमयोर्भेदानिष्पत्तेः।

रूपके सादृश्यलक्षणास्वीकारे चक्रकापत्तिः—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर !
सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीमप्रभो !
साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥

इति पद्ये रूपकं सकलसहृदयसम्मतम्। परमत्र लक्षणास्वीकारे हंसादिशब्दानां वर्णनीये राजनि मुखकमलयोरिव सादृश्यमप्रसिद्धम्, अतो लक्षणायाः प्रसाराय सादृश्यं कल्पनीयम्। सादृश्यं च साधर्म्यप्रयोज्यम्, अतः साधर्म्यनिष्पत्तये मानसपदे श्लेषः स्वीकार्यः। तेन मानसशब्दस्य मानसं (हृदयम्) मानसं सरश्चार्थः; अनयोरेकपदोपस्थाप्यतयाऽभेदाध्यवसायः। एवं हंसभूपयोर्मानसवासित्वरूपसाधर्म्यसिद्धौ सत्यां हंसादिपदानां तत्सदृशे लक्षणा। श्लेषोत्थापकं चात्र रूपकम्। रूपके च लक्षणाऽपेक्षिता। एवं लक्षणासादृश्यसापेक्षा, सादृश्यं च श्लेषसापेक्षम्, श्लेषश्च रूपकसापेक्षम्, रूपकं च लक्षणासापेक्षमिति चक्रकापत्तिः। अतो लक्षणावसरे सादृश्यानिष्पत्तेः कथमत्र लक्षणा ?

अन्योन्याश्रयोपपादनम्—

न च रूपकात् प्रागेव श्लेषेणार्थद्वयोपस्थितौ, तयोरेकपदोपस्थाप्यत्वप्रयुक्ताभेदाध्यवसायेन साधर्म्यसिद्धौ लक्षणासम्भव इति शङ्क्यम्। अत्र मानसपदस्यार्थद्वयं कवेर्विवक्षितमित्यत्र रूपकमेव गमकम्। रूपकं विनाऽर्थद्वये गमकाभावेन श्लेषोत्थानाभावात्। इत्थं रूपकं श्लेषसापेक्षम्, श्लेषश्च रूपकसापेक्षमित्यन्योन्याश्रयः।

अपि च नानार्थस्थले प्राचीनाः (मम्मटादयः) प्रकरणेनाभिधा नियन्त्रिता भवतीति स्वीकुर्वन्ति। अतो रूपकात् पूर्वं प्रकरणसम्बन्धं विना मानसशब्दस्य सरोरूपार्थाभिधानं श्लेषेणायुक्तम्।

चक्रवर्तिमतम्–

पूर्वतः सिद्धं रूपकं यदि श्लेषं ज्ञापयति, तदा रूपकमन्यथा श्लेष इति रूपकश्लेषयोर्विभागव्यवस्थां कृतवता चक्रवर्तिनाऽप्युक्तम्—

रूपकं पूर्वसंसिद्धं श्लेषं तज्ज्ञापयेद् यदि।
तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इष्यते[1]॥ इति

अतो रूपकात् पूर्वमत्र श्लेषादर्थद्वयप्रतिपादनमसम्भवमेव।

लक्षणां विनैवाभेदान्वयः–

इत्थं दीक्षितः स्वाभिप्रायं प्रकटयन्नूचे यत्—'विद्वन्मानसहंस' इत्यादौ हंसादिपदानां राजनि लक्षणा नाङ्गीकार्या, सामानाधिकरण्येन वाक्यार्थविधयैवाभेदप्रतीतेः। 'विद्वन् मानसहंस' इति वाक्यमेव यदा भूपहंसयोरभेदं प्रतिपादयति, तदा को नाम तमभेदं निवारयितुमिष्टे। अत्यन्तमसतोऽप्यर्थस्य शब्दः प्रतीतिं कारयत्येव[2]। न च बाधनिश्चयः प्रतिबन्धकः स्यात्, तस्याशाब्दस्थले प्रवृत्तेः।

अतो विषयविषयिणोः सामानाधिकरण्येनाभेदप्रतीतावप्यालङ्कारिकसम्मतताद्रूप्यप्रतीतिर्लक्षणां विना कथं स्यादिति विचिकित्सा न कर्तव्या, तयोः सर्वत्र ताद्रूप्यप्रत्यये मानाभावात्। अन्यथा—'**उर्ध्वं विरिञ्चिभवनात्तवनाभिपद्मात्**[3]' इत्यादौ ताद्रूप्यप्रतीतावभेदप्रतीतिभङ्गापत्तेः। तत्रैवकारसाक्षात्पदाभ्यां प्रयुक्ताभ्यामभेदस्यैव स्फुटं प्रतीतेः।

न चैवं 'विद्वन् मानसहंस' इत्यादौ विषयविषयिणोरभेदस्वीकारेऽतिशयोक्तिः स्यात्, विषयविषयिणोस्ताद्रूप्यप्रतीतौ रूपकम्, तयोरभेदप्रतिपत्तावतिशयोक्तिरिति व्यवस्थितेः। अस्या व्यवस्थाया अनङ्गीकारात्। अन्यथा—

हृत्पङ्कजानि भजतां प्रतिबोधयन्ती संसारसागरमपि प्रविशोषयन्ती।
ज्योत्स्ना त्वदङ्घ्रिनखचन्द्रसमुद्गतेयमन्यादृशीमभयदां प्रकृतिं बिभर्ति[4]॥

इत्यत्र ज्योत्स्नेति विषयिपदमात्रनिर्देशः, तेन विषयो नखकान्तिरूपो निगीर्णः, तथाप्यत्र प्रसिद्धज्योत्स्नायास्ताद्रूप्यमात्रस्य प्रतीतिः, नाभेदस्य। यतो हि प्रसिद्धज्योत्स्ना कुमुदानि विकासयति न पङ्कजानि न वा जलं शोषयति। नखसमुत्थज्योत्स्नातूभयं करोति, अतोऽभेदो न विवक्षितः। ताद्रूप्यमेव विवक्षितम्। परमत्रातिशयोक्तिरेव न रूपकम्।

---

१. वृ. वा. द्वि. प. उद्धृतम्। २. वृ. वा. प्र. प.। ३. अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे शब्दः ज्ञानं करोति हि–इति हरिकारिकोक्तेः। ४. वृ. वा. द्वि. प.।

रूपकातिशयोक्त्योर्भेदः—

अतो विषयविषयिपदसामानाधिकरण्ये रूपकम्, विषयिपदमात्रनिर्देशेऽतिशयोक्तिरिति नियम आदर्तव्यः। न तु ताद्रूप्ये रूपकमभेदेऽतिशयोक्तिरिति नियमः। एवं 'विद्वन् मानसहंस' इत्यादावभेदप्रतिपत्तौ सत्यामपि रूपकं सम्भवतीति न काचन क्षतिः।

परं रूपकातिशयोक्त्योरेवं भेदस्वीकारे शब्दवैचित्र्यमात्रकृतो भेदो निष्पन्नः। एवमनयोरर्थालङ्कारत्वं न स्यात्, अतस्ताद्रूप्ये रूपकमभेदेऽतिशयोक्तिरित्येव नियमः स्वीकार्य इत्युच्यते प्राचीनैः, तदा 'विद्वन्मानसहंस' इत्यत्राऽभेदप्रतीतेरतिशयोक्तिर्विषयविषयिसामानाधिकरण्येऽपि स्वीकार्या। **'ज्योत्स्ना त्वदङ्घ्रिनखचन्द्रसमुद्गतेयम्'** इत्यादौ विषयिमात्रनिर्देशेऽपि प्राचीनाभिमतामतिशयोक्तिमपहाय रूपकमेव स्वीकर्तव्यम्। न च स्वीक्रियते। तस्माद् मदुक्त एव नियम आदरणीयः। एतादृशस्थले समभिव्याहारादेवाभेदप्रतीतिः, लक्षणाप्रयासस्तदर्थं व्यर्थः।

परमेवं सर्वत्र विषयविषयिवाचकपदसामानाधिकरण्यस्थले समभिव्याहारादेवाभेदप्रतीतौ सारोपलक्षणाया विषयापहारः स्यात्, इति शङ्कायां दीक्षितो निःशङ्कं वदति, भवतु विषयापहारो न काप्यनुपपत्तिः, प्रत्युतेष्टापत्तिरिति।

अत्र रसगङ्गाधरकारमतम्—

अत्र पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः पूर्वं दीक्षितमतं सम्यगुपपाद्य स्वमतमाह[1]—विषयविषयिणोः सामानाधिकरण्ये समभिव्याहारबलाद् नामार्थयोरभेदान्वयेनैवाभेदोपपत्तौ रूपके लक्षणा व्यर्थैवेति यदुच्यते, तत्रोच्यते—

साधारणधर्मस्याप्रतीतिं विना यथोपमा न निष्पद्यते, तथैव रूपकमपि न स्फुरतीति सर्वेषामनुभवः। अत एव **'भारतं नाकमण्डलम्'**, **'नगरं विधुमण्डलम्'** इत्यादि वाक्यश्रवणानन्तरमभेदान्वयबोधे सत्यपि रूपकालङ्कारस्य तावन्न निष्पत्तिः, यावत् **'सुपर्वालङ्कृतम्'** **'सकलकलम्'** इत्यादिसाधर्म्यबोधकपदानि विशेषणतया न श्रूयन्ते।

'मुखं चन्द्रः' इत्यादिप्रसिद्धरूपकोदाहरणे साधर्म्यस्य प्रसिद्धतया नियमतस्तत्र साधर्म्यवाचकपदस्यापेक्षा न वर्तते। अप्रसिद्धस्थले तु रूपकनिष्पत्तये साधर्म्यं नियमतोऽपेक्षितम्। अतः साधर्म्यरूपं सादृश्यं यदि लक्षणया न ज्ञातं स्यात्, तदा तत्र रूपकमपि न पर्यवसितं स्यात्। चमत्कारोऽपि न स्यात्। अतस्तत्र प्राचीनैरुक्ता लक्षणा युक्तैव।

पदार्थयोरभेदज्ञाने तज्जन्यचमत्कारे वा साधर्म्यज्ञानं प्रयोजकम्, अतः साधारणधर्माभाने सत्याहार्य्याभेदबुद्धिरपि न स्यात्, इति न शङ्क्यम्। उक्तं हि—

---

१. रसगङ्गाधरे द्वि० आ० ल० नि०।

यद्यनुष्णो भवेद् वह्निर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।
मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक्[1] ।।

इत्यादौ यद्यनुष्णाभिन्नो वह्निः स्यात्, यद्यशीताभिन्नं जलं स्यादित्यादि-रीत्या साधारणधर्मस्याभानेऽपि 'अनुष्णवह्न्योरशीतजलयोः' अभेदप्रतीति-स्वीकारात् । उपमानोपमेयभाव एवाहार्याभेदबुद्धौ साधर्म्यज्ञानं प्रयोजकम्, नान्यत्रेति कल्पनादपि न निस्तारः, अस्यां कल्पनायां मानाभावात् ।

'मुखं यदि चन्द्रः स्यात्, तदा भूम्यवस्थितं न स्यात्' इत्युपमानोपमेय-भावस्थले साधारणधर्मवाचकपदाभावेऽप्यभेदप्रतीतेः ।

न च प्राचीनरीत्या रूपके यद्युपमानवाचकपदस्य स्वसदृशे लक्षणा स्वीक्रियते, तदा 'सिंहेन सदृशो नायं किन्तु सिंहो नराधिपः' इत्यत्र द्वितीयसिंह-शब्दस्यापि लक्षणया सिंहसदृश एवार्थः । एवं पूर्ववाक्येन सिंहसादृश्यं निषिध्या-परवाक्येन पुनस्तस्यैव प्रतिपादनमसङ्गतं स्यादिति रूपके लक्षणास्वीकारे दोषः । मदीयरीत्या तु पूर्ववाक्येन सादृश्यं निषिध्योत्तरवाक्येनाभेदः प्रतिपाद्यत इति नासङ्गतिरिति वाच्यम्, रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तेः स्वीकारात् । प्राचीनमतेऽप्य-सङ्गतेरभावात् ।

तथा हि—सादृश्यं द्विविधम्—(१) नैयायिकाभिमतम्, (२) मीमांसका-भिमतं च ।

तत्र नैयायिकाभिमतं भेदघटितम्, मीमांसकाभिमतं भेदाघटितम् । रूपके भेदाघटितं सादृश्यं विवक्षितम् । एवमत्र 'सिंहेन सदृशो नायम्' इत्यनेन भेदघटितसादृश्यस्य निषेधः । 'सिंहो नराधिपः' इति रूपके सिंहशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणायामपि भेदाघटितं सादृश्यं विधेयमिति नासङ्गतिः ।

यत्तु दीक्षितेनोक्तं यद् रूपके लक्षणां विनैवाहार्य्याभेदप्रतीतिः, अत एव 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यत्र राजा नारायण इवेति विग्रहे उपमितसमासे पूर्वपदार्थस्य राज्ञ उपमेयस्य प्राधान्यादुपमायाः प्रतीतौ लक्ष्मीकर्तृकराजकर्मकमालिङ्गनं विरुद्धं स्यात्, न हि काचन कुलीनाऽङ्गना स्वपतिसदृशमन्यमालिङ्गति । अतोऽत्र रूपकम् । रूपकेऽपि राजा नारायण एवेति विग्रहे विशेषणसमासे उत्तरपदार्थस्य प्राधान्येऽपि यदि नारायणशब्दस्य नारायण-सदृशेऽर्थे लक्षणा, तदाऽपि स एव दोषः । अतोऽत्र लक्षणां विनैवाभेदप्रतीतिर्युक्ता ।

एवं 'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः' इत्यत्र पादयोरम्बुजाभेदप्रतिपत्तौ मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरत्वोपपादनमनुपपन्नं स्यात्, नह्यम्बुजे मञ्जुमञ्जीरसिञ्जनयोगः । अतोऽत्रोपमितसमासे पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात् पादयोर्मञ्जीरशिञ्जनसम्बन्धोपपत्तेरुपमा युक्ता । प्राचीनानां मम्मटा-दीनामप्यत्रैवाभिप्राय इति । तत्तु न समीचीनम् । यतो हि—'राजनारायणम्' इत्यत्र विशेषणसमासे नारायणस्योत्तरपदार्थस्य प्राधान्याद् नारायणसदृशस्य राज्ञो नारायणत्वेनैव प्रतीतौ लक्ष्मीकर्तृकमालिङ्गनमुपपन्नम् । पादाम्बुजमित्यत्र

---

१. र. ग. द्वि. आ. ल. नि. ।

रूपकस्वीकारे प्रधानीभूतोत्तरपदार्थस्याम्बुजस्य तत्सदृशे लक्षणयाऽम्बुजसदृशस्याप्यम्बुजत्वेनैव प्रतीतेर्मञ्जीरशिञ्जनमनुपपन्नम्, अतस्तत्रोपमितसमास इति न काचित् क्षतिः।

न च 'पादाम्बुजम्' इत्यत्रोपमितसमासेऽप्यम्बुजपदस्य लक्षणयाऽम्बुजसदृशेऽर्थेऽम्बुजाम्बुजसदृशयोरेकपदेनोपस्थाप्यत्वादभेदाध्यवसायेन (एकपदोपस्थाप्यार्थद्वयेऽभेदाध्यवसानमिति नियमः) ताद्रूप्येऽप्यम्बुजताद्रूप्यवति सदृशपदार्थे पादेऽप्यम्बुजत्वमेव प्रतीयते, न पादत्वम्।

यथा '**वक्त्रे चन्द्रमसि स्थिते किमपरः शीतांशुरुज्जृम्भते**[1]' इत्यत्र वक्त्रे चन्द्रत्वप्रतिपत्तिरुपपादितेति शङ्क्यम्, उपमितसमासे भेदघटितसादृश्यस्यालङ्कारिकैः स्वीकारात्। 'सादृश्यमुपमाभेदे' इति मम्मटाचार्योक्तेः[2]। 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रशब्दस्य चन्द्रसदृशे लक्षणया सादृश्यमत्र शब्दत उपात्तम्, अतोऽत्रोपमा स्यादिति न शङ्क्यम्, भेदाघटितसादृश्यस्य रूपकालङ्कारविषयत्वात्। भेदघटितसादृश्यं प्रतिपादयितुं 'मुखं चन्द्रः' इति शब्दस्य प्रयोगो विरुद्धः। ताद्रूप्यप्रतिपादनेच्छयैवात्र लाक्षणिकशब्दप्रयोगः। प्रयोजनमभिसन्धायैव रूढिव्यतिरिक्तया लक्षणयाऽर्थं प्रतिपादयन्ति मनीषिणः। भेदस्ताद्रूप्यं च मिथो विरुद्धम्, अतः समकालमेव तयोर्बोद्धबुद्धिविषयित्वाऽसम्भवात्।

अथ 'पुरुषव्याघ्रः' इत्युपमितसमासे व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणा शाब्दिकादृते सर्वैः स्वीक्रियते। अन्यथा समासे सादृश्यप्रतीतिर्न स्यात्, सादृश्यवाचकशब्दाभावात्। यद्यपि 'पुरुषो व्याघ्र इव' इति विग्रहवाक्ये इवशब्दः सादृश्यवाचकोऽस्ति, तथापि तस्य समासे सम्बन्धो नास्ति। समासेऽपि इवशब्दस्य सम्बन्धस्वीकारे तत्राऽपि इवशब्दः श्रूयेत; न च श्रूयते। समासे सादृश्यप्रतीतिर्नास्तीति वक्तुं न पार्यते, 'पुरुषो व्याघ्र इव' इति विवरणदर्शनात्। विवरणविव्रीयमाणयोः समानार्थकत्वमिति नियमात्। अतोऽत्र व्याघ्रपदस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणाऽङ्गीकर्तव्या। तस्याश्च ताद्रूप्यप्रतीतिः फलम्। ताद्रूप्यप्रतिपत्तौ च रूपकापत्तेः। कथं द्विलुप्ता लुप्तोपमाऽत्र प्राचीनैरुपपादिता सङ्गतेति शङ्काप्यत्र नोचिता।

वैयाकरणानां मतेऽत्र लक्षणाऽभावात्। समासे समुदायशक्त्यैव व्याघ्रनिरूपितभेदघटितसादृश्यविशिष्टः पुरुष इत्यर्थः प्रतीयते। नात्रोपमानवाचकपदस्य लक्षणा। अन्येषां (नैयायिकादीनां) मतेऽत्रोत्तरपदस्य भेदघटितसादृश्यविशिष्टे रूढिलक्षणा स्वीकारात्। ताद्रूप्यप्रतीतिश्च प्रयोजनवत्यां भवतीति नात्र रूपकम्। अपि तु उपमैव।

अत्र व्याघ्रशब्दस्यैव लक्षणया सादृश्यप्रतिपादकत्वाद् उपमानाद्यकरम्वितसादृश्यस्य तद्विशिष्टस्य वा प्रतिपादकशब्दाभावाद् वाचकलुप्तात्वं ताद्रूप्यस्या- (स्ववृत्तिशौर्यादिगुणसमानगुणवत्त्वस्य) प्रतीतेर्धर्मलुप्तात्वमिति द्विलुप्तात्वमपि युक्तमेव।

---

१. र० गं० आ० ल० नि०। २. का० प्र० द० उ०।

यश्च 'विद्वन्मानसहंस' इत्यत्रान्योन्याश्रयदोष उद्भावितः, सोऽप्ययुक्त एव। यतो हि काव्ये सर्वेऽर्थाः कल्पनाप्रसूताः। कल्पनया च युगपदेव सर्वं सम्पाद्यते इति न दोषः। लोकेऽपि शिल्पिनः परस्पराश्रितशिलेष्टकादिभिर्गृहादीनि निर्मान्त्येवेति परस्पराश्रितत्वेऽपि दोषाभावात्।

यदप्युक्तं रूपके सदृशलक्षणायाः फलं ताद्रूप्यप्रतीतिर्भवितुं नार्हति, तत्सदृश इति शब्दादपि सादृश्यप्रतीत्यनन्तरं ताद्रूप्यप्रतीत्यापत्तिरिति। तदपि युक्तम्—तत्सदृश इति शब्दादभिधयैव सादृश्यबोधो जायते न लक्षणया। लक्षणाया एव फलं ताद्रूप्यप्रतीतिरितिप्राचां सिद्धान्तात्।

महाभाष्येऽपि "पुंयोगादाख्यायाम्" (पा० सू० ४।१।४८) इति सूत्रे ताद्रूप्यसम्प्रत्यय उपपादितः। 'ताद्रूप्यमारोप्यते न तु मुख्यमित्युक्तेः' इति।[1] नवीनमतस्वीकारे सर्वमिदमाकुलीभूतं स्यादिति।

अत्र काव्यदर्पणकृन्मतम्—

राजचूडामणिदीक्षितोऽपि दीक्षितमतमनूद्य निरास्थत। तस्यायं भावः—[2] यद्यपि मुखं चन्द्र इत्यत्र चन्द्रपदात् चन्द्रसदृशस्यैव लक्षणया बोधः, तथाप्युपमातो रूपकस्यायं भेदः, यद्रूपके उपमानवाचकपदेनैव सादृश्यप्रतिपादनम्। उपमायां चोपमानवाचकपदादन्येन पदेनेवादिना सादृश्यं प्रतिपाद्यत इति।

'पद्माक्षि' इत्यादौ लुप्तोपमोदाहरणे तूपमानवाचकपदेनैव लक्षणया सादृश्यं प्रतिपाद्यते, न त्वन्येनेति कथं तत्र लुप्तोपमेति नैव शङ्क्यम्। 'दधि पश्य' इत्यत्र यथा लुप्ताविभक्तिरेव कर्मत्वप्रत्यायिका, तथा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इत्यादि-समासशास्त्रबलेन लुप्तस्यैवादेरेव सादृश्यप्रत्यायकत्वमिति नोपमानवाचकपद्यादि-पदात् तत्र सादृश्यप्रतीतिरिति।

यत्किञ्चिद् भेदमादायालङ्कारभेदोपपादनमयुक्तमित्यपि न। प्रस्तुता-प्रस्तुतयोरेकधर्मान्वये दीपकालङ्कारः। प्रस्तुतयोरेवैकधर्मान्वये तुल्ययोगिता स्वीकारेण यत्किञ्चिद् भेदमादायाप्यलङ्कारभेदोपपादनं युक्तमेव।

अपि च 'चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः' इत्यत्र तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपं फलभेदमनुसन्धायोपमेयोपमाऽलङ्कारः पृथक् स्वीक्रियते सहृदयैः, न तूपमाप्रतीपयोः संसृष्टिः। तथैवार्थप्रतिपादनाय मुख्यं शब्दं विहाय लाक्षणिकः प्रयोगः किमर्थ इति शङ्काया निरासाय सदृशलक्षणायास्ताद्रूप्यप्रतिपत्तिः फलं स्वीक्रियते। एवं फलभेदसत्त्वादलङ्कारभेदे न विरोधः। 'चरणारविन्दमुत्तंसयन्ति' इत्यत्र यो दोष उपपादितो दीक्षितेन सोऽपि न युक्तः। यतो हि चरणेऽपि सादृश्यलक्षणया अरविन्दताद्रूप्यप्रतीत्योत्तंसनरूपकार्यसिद्धेः, रूपकव्यवस्थोपपत्तेः।

यच्च दीक्षितेन 'विद्वन्मानसहंस' इत्यत्र लक्षणा स्वीकारेऽन्योन्याश्रयदोष उद्भावितः, तथा 'मुखं चन्द्रः', 'राजा हंसः' इत्यादौ प्रायः क्वापि लक्षणा

१. म० भा० च० अ० प्र० पा० ४८ तमसूत्रे। २. का० द० द्वि० उ० ६५-६७ पृष्ठं यावत्।

नाङ्गीकार्या। सर्वत्र मुखादिवृत्तिचन्द्रादितादूरूप्यस्य सामानाधिकरण्यबलेन वाक्यार्थविषयैव प्रतीतेः, लक्षणां विनैव तादूप्यप्रतिपत्तौ लक्षणाऽफलैवेति यदुक्तम्, तत्रोच्यते—न हि प्रसिद्धसादृश्यमत्र लक्ष्यम्, किन्तु सादृश्यमात्रं लक्ष्यम्। सहृदयः श्रोता 'विद्वन्मानसहंस' इत्यादिवाक्यं श्रुत्वा, आप्तेन वक्त्रा भूपहंसयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगः सादृश्यविवक्षयैव कृत इति प्रथमं निश्चिनोति। पश्चादत्र वक्त्रा विवक्षितं सादृश्यमन्विष्यन् श्लेषेणाभिव्यक्तेन मानस-मानससरसोरभेदाध्यवसायेन मानसवासित्वरूपं साधर्म्यं (सादृश्यं) निश्चिनोति। इत्थं विचारणायां न काऽप्यनुपपत्तिः परिस्फुरति। 'मुखं चन्द्रः' इत्यादि वाक्यं वक्त्रा सादृश्यविवक्षयैव प्रयुक्तम्। अतश्चन्द्रसादृश्यं वक्तृतात्पर्यीभूतं लक्षणां विना कथं प्रतीतिपथमवतरेद् इति, अवश्यं लक्षणोपास्येति।

वस्तुतस्तु 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे चन्द्रतादूरूप्यप्रतीतिः सकलसहृदयानुभवसिद्धा। अतश्चन्द्रपदस्य चन्द्रतादूरूप्ये एव लक्षणा स्वीकर्तव्या। सादृश्यप्रतीतिस्तु तस्याः फलम्। अत एव रूपकादावुपमाव्यङ्ग्यरूपेणावस्थितेति साम्प्रदायिका निगदन्ति।

अस्मिन् पक्षे 'अन्यवृत्तिधर्मस्यान्यस्मिन्नभावात् चन्द्रताद्रूप्यस्यापि मुखगतत्वाभावेन चन्द्रताद्रूप्यं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य चन्द्रपदस्य मुखे प्रवृत्तिरयुक्तेति चेत्, सत्यम्; चन्द्रपदस्य लक्षणया चन्द्रतादूरूप्ये लक्षिते सामानाधिकरण्यबलाद् मुखे तत्तादूरूप्यस्य प्रतीतावविरोधात्।

लक्षणां विनैव सामानाधिकरण्यबलेन तादूरूप्यप्रतीतिर्न शङ्क्या, अनुभवसिद्धायाश्चन्द्रतादूरूप्यप्रकारिकायाः प्रतीतेर्लक्षणां विनाऽनिर्वाहात्। नीलमुत्पलम्' इत्यादौ सामानाधिकरण्येनाभेदप्रतीतावपि तादूरूप्यप्रतीतेरभावात्। विषयविषयिणोः सामानाधिकरण्येन निर्देशे सर्वत्र तादूरूप्यमेव विवक्षितम्। अभेदप्रतीतिस्तु विषयिवाचकमात्रपदोपादानादेव सिद्धा, यथातिशयोक्तौ। अभेदप्रत्यायनाय विषयविषयिणोर्द्वयोरुपादानं व्यर्थं स्यात्, केवलाद् विषयिणः प्रत्यायनात्।

यद्यपि 'साक्षाच्चन्द्र एवेदं मुखम्' इत्यत्र विषयविषयिवाचकपदद्वयोपादानेऽप्येवकारसाक्षात्पदाभ्यां चन्द्राभेदस्यैव प्रतीतिर्भवति, तथापि एवंविधस्थले (यत्र 'साक्षात्पदम्' 'एवपदम्' उपात्तं तत्र) अभेदप्रतीतावपि सामान्यतः पदद्वयोपादानस्थले तादूरूप्यप्रतीतेरेवानुभवसिद्धत्वादिति।

नागेशमतम्—

अत्र नागेशो दीक्षितमतमेव समर्थयाञ्चक्रे[1]। तद्यथा—'नास्ति लक्षणा' इति प्रतीकमादाय मास्तु (रूपके) लक्षणा। नामार्थयोरभेदान्वय एवास्तु। न चाभेदान्वयस्य मुखं न चन्द्र इत्याकारकबाधनिश्चयः प्रतिबन्धकः स्यात्, सादृश्य-

१. र. ग. ध. द्वि. आनने लक्षणा निरूपणे रूपके लक्षणेति प्राचीनमतसमर्थनावसरे गुरुमर्मप्रकाशे।

ज्ञानरूपदोषस्योत्तेजकत्वात् । सादृश्यज्ञानं च ययोः सादृश्यं प्रसिद्धं तत्र साधारण-धर्मानुपादानेऽपि 'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनं स्मारयति' इति न्यायाद् जायते । साधर्म्यस्मृतौ सादृश्यज्ञानरूपदोषसहकारेण शब्दादभेदप्रतीतिः । यथा शङ्खो न पीत इति निश्चयेऽपि काचकामलादिदोषेण शङ्खे पीतत्वं प्रतीयते । यत्रेवादि-शब्दानामुपादानं तत्रेवादिना भेदघटितसादृश्यस्यैवोपपादनाद् नाभेदप्रतीतिरिति ।

समीक्षा–

इत्थं **राजचूडामणिर्दीक्षितमतं** निराकृत्यापि निराकर्तुं न शशाक । तथा हि मुखं चन्द्र इत्यत्र चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणायां सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वे-नात्रोपमा स्यात्, इति दीक्षितकृतस्याक्षेपस्य 'उपमानवाचकपदादन्येन पदेन सादृश्य-प्रतिपादने एवोपमाङ्गीकारादिति समाधिमाह । परमप्यय्यदीक्षितेनाक्षिप्ते 'पादाम्बुजानि' इत्यत्र कः समाधिः ? तत्र तूपमानवाचकपदेनैव सादृश्यप्रति-पादनम्, अतः कथमुपमा ? इति शङ्कां तत्समाधानं च दूरतः परित्यज्य पद्माक्षि इत्यत्र बहुव्रीहिस्थले 'पद्मे इव अक्षिणी यस्याः सा' इति विग्रहे '**सप्तम्युपमान-पूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च**' इति वार्तिकेन समासे इवेत्यस्य लोपे च लुप्तस्येवादेः सादृश्यवाचकत्वं नोपमानवाचकपदस्येति समादधे ।

अपि च सामान्यतः विषयविषयिवाचकपदद्वयोपादाने ताद्रूप्यप्रतीतिमेव स्वीचक्रे नाभेदम्, अनुभवबलात् । परं '**तत्त्वं सत्वं कथय भगवन् ! को हतस्तत्र पूर्वम्**' इत्यत्र राजनि नारायणाभेदप्रतिपत्तिमन्तरा 'सत्त्वं तत्त्वं कथय' इत्युक्तेः का गतिः ? अतो रूपके ताद्रूप्यमेवातिशयोक्तावभेद एव प्रतीयत इति न समीचीनं भाति । अतोऽप्ययदीक्षितेन रूपकातिशयोक्त्योर्यो भेद उपपादितः— 'विषयविषयिपदसामानाधिकरण्ये रूपकम्, विषयिपदमात्रनिर्देशेऽतिशयोक्तिः' इति स एवादरणीयः ।

पण्डितराजोऽपि अत्र दीक्षितमतं '**नव्यास्तु**[1]' इति बहुवचनान्तपदेन सबहुमानमन्ववादीत् । रूपकशाब्दबोधमीमांसाऽपि नव्यमतेन प्राचीनमतेन च पृथक् पृथक् प्रास्तौत् । '**अभेदस्तावद्विशेषणस्य संसर्गः**[2]' इत्यादिना दीक्षित-मतमनुसरदित्येव । अग्रे चाह स्म 'तदिदं रूपकं विषयविषयिणोः सामानाधि-करण्ये अपदार्थतया संसर्गः[3]' । यथा—'बुद्धिदीर्घकला' इत्यादौ ।

इत्थं दीक्षितमतमपि प्रौढ्या समर्थयामास **पण्डितेन्द्रः**, तथापि **प्राचीनानां** मतमपि 'निर्दुष्टमुपपत्तिमत्' इति समर्थनाय तथा प्रयासस्तेषु बहुमानतयेति । (राजचूडामणिदीक्षितोऽपि प्राचीनमतेष्वत्यादरादेव दीक्षितमतं निराकुर्वन् प्रतिभाति । क्लिष्टकल्पनाऽपि तत्र वर्तत एव) । पादाम्बुजमित्यत्रोपमासिद्धये रूढि-लक्षणा 'मुखचन्द्रः' इत्यत्र प्रयोजनवतीत्यत्र का वाचो युक्तिः ?

---

१. र. ग. द्वि. आ. ल. नि. । २. र. ग. रूपकालङ्कारे । ३. र. ग. द्वि. आ. रूपकालङ्कारे ।

उपमानोपमेयस्थले अभेदबुद्धौ साधारणधर्मज्ञानं प्रयोजकमिति नव्यमतस्य निराकरणाय पूर्वम्—'यदेकत्र साधारणो धर्मः प्रसिद्धतया नियमतः स्वबोधकश्रुतिं नापेक्षते[1]' इत्युपपाद्यापि 'साधारणधर्मस्यानुपस्थितिदशायामपि मुखं यदि चन्द्रः स्यात् तदा भूम्यवस्थितं न स्यात् इत्यादौ तादृशप्रतीत्युपगमाच्च[2]' इति यद् वदति पण्डितराजः, तत्प्राचीनमतस्य यथाकथञ्चित् समर्थनायैवेति सहृदयैर्विचारणीयम्। वस्तुतः प्रतिभाशालिनो विद्वांसः सर्वं समर्थयितुं समर्था इति समर्थयन्ति अत्र प्राचीनमतम्। युक्तञ्च प्रतिभाति सर्वैरालङ्कारिकैरनुसृतं च, तथापि दीक्षितस्योद्भावनं स्वोपज्ञं विदुषां हृदयं हरतीति नात्र संशीतिलेशः।

अत एव विद्वद्वरो नव्यवैयाकरणमूर्धन्यो नागेशो गुरुमर्मप्रकाशे मास्तु लक्षणे[3]त्यादिनोपमानवाचकपदानां स्वसाश्ये लक्षणाया निषेधमकृतद्।

यत्त्वाधुनिकः कश्चन टीकाकारो नागेशमतं निराकुर्वन्नाह—'सादृश्यज्ञानस्य दोषता न क्वापि प्रसिद्धा[4]' इति। सदृशलक्षणाकल्पनाऽपेक्षया सादृश्यज्ञानस्योत्तेजकत्वकल्पने लाघवमपि नास्त्येवेति च, तदतितुच्छम्—चाकचिक्यादिदोषेणैव शुक्तौ रजतभ्रम इति सर्वसम्मतः पन्था। तत्र सादृश्यमेव मूलमिति मीमांसितव्यम्। अपि च साधर्म्यज्ञानं सदृशलक्षणायामप्यपेक्षितम्, लाक्षणिकबोधानन्तरं पुनर्व्यञ्जनयाऽभेदप्रतीतिः। सादृश्यज्ञानस्योत्तेजकत्वकल्पने नामार्थयोरेवाभेदान्वये लक्षणातन्मूलव्यञ्जनयोरनावश्यकत्वात् स्फुटं लाघवमिति विचार्यम्।

अपि च '**सिंहेन सदृशो नायं किन्तु सिंहो नराधिपः**' इत्यत्र सर्वेषां नराधिपे सिंहाभेदप्रतीतिरेवानुभवसिद्धा। सा च श्रोतुः शब्दश्रवणानन्तरं मुख्यार्थबाधादिप्रतिसन्धानमन्तरेणैवेति कथं तत्र लक्षणाया अवकाशः? बाधनिश्चययस्य प्रतिबन्धकता तु शाब्दान्यस्थल एव सर्वैः स्वीकारात्। 'वह्निना सिञ्चति' इत्यत्र योग्यताविरहात् शाब्दबोधाऽभावं वदन्ति नैयायिकाः। वस्तुतस्तत्र शाब्दबोधो भवत्येव। अत एवाद्रवेण वह्निना कथं सेकं वदतीत्युपहासो जायते; योग्यताभावात् प्रामाणिकबोधाभावाद् वाक्यमप्रमाणमिति।

एवं सर्वत्र नामार्थयोरभेदान्वयस्वीकारे आहार्यारोपेऽपि बाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् तत्रारोपित एवाभेदो न तु मुख्यः।

अत एव '**तादूप्यमारोप्यते न तु मुख्यम्**[5]' इति महाभाष्यानुकूलमेव दीक्षितमतम्। तथापि प्राचीनानां मतस्वीकारेऽपि दोषाभावात्तथा समर्थितं परमनव्यैः।

ग्रन्थस्य पूर्णताविचारः—

अत्र केचन संशेरते यदयं ग्रन्थोऽपूर्णः। यतो हि व्यञ्जनानिरूपणमत्र न कृतम्। निर्णयसागरमुद्रणालयतः १९४० तमे खिस्ताब्दे मुद्रितेऽस्मिन् पुस्तके

१. र. ग. द्वि. आ. ल. नि.। २. तत्रैवाग्रे। ३. र. ग. द्वि. आ. ल. नि. गु. म. प्र.। ४. श्रीमदनमोहनझा र. गं. द्वि. आ. चन्द्रिकायां १७७ पृष्ठे।
५. व्या. म. भा. ४-१-४८ सूत्रे।

द्वितीयपरिच्छेदान्ते 'समाप्तश्चायं समुपलभ्यमानो ग्रन्थः' इति मुद्रितं वर्तते । अनन्तरं लघुकोष्ठके 'अस्मिन् वृत्तिवार्तिके व्यञ्जनानिर्णयस्य प्रारम्भप्रतिज्ञातस्यापि सकलादर्शेष्वदर्शनात्' इत्याद्युट्टङ्कितं वर्तते । तेन ज्ञायते यदयं प्रकाशको ग्रन्थमिममपूर्णं मनुते ।

परमापाततः प्रतीयतां नामात्रापूर्णता । तत्त्वदृष्ट्या विवेचने क्रियमाणेऽयं ग्रन्थः सर्वतोभावेन परिपूर्ण इत्यत्र नास्ति संशीतिलेशः । यतो ह्युपक्रमे तिसृणां वृत्तीनां प्रतिपादनं न प्रतिज्ञातम्, अपि तु तासु वृद्धैः क्वचित् क्वचिदस्फुटीकृतान् विशेषान् स्फुटीकर्तुं प्रतिज्ञातम्, तदत्र परिपूर्णम् ।

न चात्र व्यञ्जनाविषये काचन विशेषता नोपपादिता; अतोऽपूर्णताऽस्येति वाच्यम्, नानार्थस्थलेऽप्रस्तुतेऽर्थे प्राचीनैर्निरूपिताया व्यञ्जनाया निराकरणात्, अभिधाया उपपादनाद् विशेषस्य स्फुटीकरणात् ।

अनेन निरूपणेनाभिधाव्यञ्जनाविषयको विशेष उपपादितः । लक्षणाविषयकविशेषश्च सारोपलक्षणा विषये समुद्भावित एव । व्यञ्जनाविषयेऽस्फुटविशेषान्तराभावाद् वृद्धैः साङ्गोपाङ्गप्रतिपादितत्वाच्च नूतनकल्पनायाः प्रसारासम्भवात् पृथक् प्रकरणे सा न निरूपितेति ।

मातृकाविषये निर्देशः—

सम्पिपादयिषुरहं वृत्तिवार्तिकमन्विष्यन् बहुप्रयतमानोऽपि विश्वनाथपुस्तकालयतोऽनवाप्य सरस्वतीभवनग्रन्थालयतः ४०५४८ सङ्ख्याकां मातृकां प्रापम् । सा मातृका 'क' पुस्तकपदेनात्र व्यवहृता । ततः प्रतिलिपिं विधाय पाठभेदज्ञानाय ४०८०१.४१०५४।४१३६१ इति सङ्ख्याकास्तिस्रः मातृकास्तत एव गृहीताः, ता अत्र क्रमशः 'ख-ग-घ' पुस्तकपदेन व्यवहृताः सन्ति । अशुद्धयस्तु सर्वासु मातृकासु लेखकप्रमादात् सन्त्येवेति तत्र तत्र निर्दिष्टपाठभेदावलोकनेनैव प्रत्यक्षीभविष्यति । परं प्रयत्नतः संशोध्य पाठभेदस्थले च विमृश्य झटित्यव्यर्थबोधक्षमः प्रकरणोपयोगी युक्त एव पाठो निर्धारितः ।

परं प्रकाशितेषु पुस्तकेष्वयमेव पाठोऽस्ति न वेति जिज्ञासाशान्तये जीर्णं पं० श्रीशिवदत्तशर्मणा काशीनाथशर्मणा च संशोधितं 'निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये' मुद्रयित्वा १८४० खिस्ताब्दे प्रकाशितमेकं पुस्तकं भारतीविद्याभवनतो लब्धम् । तत्पुस्तकमत्र 'ङ' पुस्तकपदेन व्यवहृतम् । तत्रापि यादृशः पाठो मया निर्धारितः, तथैव प्रायशस्तत्रापि निर्धारितः । यत्र भेदस्तत्राशुद्ध एव प्रतिभाति ।

एवं पञ्चमपृष्ठे 'मन्ये निजस्खलनदोषेत्यादिपद्ये' देवीगिराम् इति पदात् पृथक् सरस्वतीवाचकपदस्याप्रयोगेऽपि 'पृथक् सरस्वतीवाचकपदप्रयोगः' इत्यङ्कितं वर्तते । तत्र न पृथक् सरस्वतीत्यादि पाठो युक्तः, स एव निर्धारितोऽत्र । एवं नवमपृष्ठे (ङ० पु०) 'आदिशब्देनाभिनयोपदेशो गृह्येते' इति पाठो वर्तते, वस्तुत-

१. काश्यां ललिताघट्टस्थाद् गोयनकाविद्यालयीयात् ।

स्तत्र 'अभिनयापदेशौ' इति पाठो युक्तः । अपदेशश्च विवक्षितार्थस्य शृङ्गग्राहिकया निर्देशः । यथा—'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीः' इत्यत्र बुद्धिस्थपरामर्शकस्य सर्वनाम्न इदम् शब्दात् निष्पन्नस्य 'इतः' पदस्याभिधा हृदयनिहितहस्तादिना वक्तरि नियम्यते । उपदेशश्च प्रत्यक्षमाख्यानमिति नात्र घटते । प्रदीपकारादिभिरादि-पदेनापदेशस्यैव गृहीतत्वात् । अत्र 'अपदेशः' इत्येव पाठ आदृतः । अन्यासु मातृकासु तथैवोपलब्धेश्च । एवं तत्रैव 'परारिसन्दर्शितः' इति पद्ये 'परुत्पराभूतः' इत्यादि पाठः (ङ० पु०) यदर्थोऽत्र न घटते । अतः 'परुत्' इति पाठ आदृतः । एवं द्वादशपृष्ठे (ङ० पु०) प्राकरणिकेऽर्थे प्राकरणिकवदिति पाठः । विवक्षितश्चात्रार्थो 'यथा प्राकरणिकेऽर्थे प्रकरणमभिधानियामकम्, तथैव परस्परान्वययोग्यार्थवाचक-शब्दसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधिरपीति । अतः प्राकरणिके प्रकरणवदित्येव पाठो युक्तः ।

एवं त्रयोदशपृष्ठे 'अभिमतक्षेत्रगामिनीम्' इति पाठः ङ० पुस्तके परं क्षेत्रक-गामिनीमिति पाठ आदृतः । एकशब्दघटितपाठेनैवानभिमतक्षेत्रगामित्वनिषेधः फलतीति । एवं तस्मिन्नेव पृष्ठे 'तत्रागृहीतशक्तिकस्याभिधया किं न प्रतीयते' इति (ङ० पु०) पाठः । विवक्षितश्चार्थो यत् 'नानार्थशब्दस्याप्राकरणिकोऽर्थ-स्तत्राज्ञातशक्तिकस्यापि प्रतीयते किम् ?' इति परं पाठो वर्तते 'किं न प्रतीयते' इति तत्र नकारोऽधिक इति । एवं पञ्चदशपृष्ठे शक्तिमूलव्यञ्जनेति पाठः (ङ० पु०) युक्तश्च शब्दशक्तिमूलेति । एवं २२ तमपृष्ठे 'आनन्दव्यभिचारद्योतनं फलम्' इति पाठः, शुद्धश्च 'आनन्दाव्यभि' इति । इत्थं तस्मिन्नेव पृष्ठे 'येन मुखेऽपि गौणी-वृत्तिः स्यात्' इति पाठोऽतीव भ्रमात्मकः । अपेक्षितश्च मुख्येऽपीति । अयंभावः—गौण्यामपि जहदजल्लक्षणाभेदयोः सम्भवात् कथं गौणी द्विविधैव । 'मुखं कमलम्' इत्यादौ जहल्लक्षणायाः, गोवाहीकोभयविषये 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादाव-जहल्लक्षणायाः स्फुटत्वात्, इति शङ्कायां दीक्षितो वदति यत्-मुख्यार्थसादृश्येन लक्षणा गौणी । न च तत्रैव सादृश्यमस्ति । येन मुख्येऽपि गौणीवृत्तिः स्यात् इति । अर्थात्—'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यत्र गोपदस्य मुख्यार्थे गवि गौणलक्षणा नास्ति, स्वस्मिन् स्वसादृश्याभावात् । 'मुखेऽपि' इति पाठस्वीकारे कोऽर्थो घटते ? न च 'मुखं कमलम्' इत्याद्यर्थं स्यात्, इति वाच्यम्, तत्र कमलपदे एव लक्षणासत्त्वाद् मुखे तदभावादिति 'मुखेऽपि' इति पाठोऽशुद्ध एव प्रतिभाति ।

इत्थं २४ तम पृष्ठे 'तथासति तत्र साधारणधर्मस्यापि पदान्तरेणोपादानं तत्र' इत्यत्र तथासति यत्रेत्यादिपाठो युक्तः । तत्रैव 'उपात्तमेचकत्वादिव्यतिरिक्तेति' पाठो वर्तते, समुचितश्च मेचकत्वाद्यतिरिक्तेति पाठः । २७ तमपृष्ठे अभिधानस्ये-वासम्भवादिति पाठोऽस्ति, अभिधानस्यैवेति युक्तः । २८ तमपृष्ठे च 'प्रसिद्ध-पद्मपदाभेदेति' पाठो वर्तते । परमपदेन चाभेदो विवक्षितः, अतः 'परमपदाभेदः' इति पाठो युक्तः । इत्थं सम्यग् विविच्य पाठोऽत्र निर्धारित इति सुधियां ग्रन्था-वलोकनेनैव स्फुटी भविष्यतीति ।

उपसंहृतिः

अस्य वृत्तिवार्तिकस्य तृतीयं संस्करणं पं० श्रीशिवदत्तशर्मणा, श्रीकाशीनाथशर्मणा च संशोधितम्। श्रीनारायणरामाचार्यकाव्यतीर्थेन संस्कृतम् १८६२ शकाब्दे १९४० खिस्ताब्दे मुम्बय्यां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितमासीत्। परमिदानीमतीव दुर्लभं जातम्। बहुशोऽन्वेषणेनापि नोपलभ्यते, विक्रेतारः कथयन्ति समाप्ति गतम् इति।

एवं महत्त्वपूर्णस्यास्य ग्रन्थस्यानुपलब्धिः केषां विदुषां न क्षोभाय। यद्यपीदानीमिदं परीक्षायां कस्याञ्चिन्निर्धारितं नास्ति, तथाऽपि रसगङ्गाधरेऽस्य कुत्रचिन्निराकरणं कुत्रचिदुपपादनं चाध्यापयतां विदुषां पिपठिषूणां छात्राणां गवेषकाणां च मूलज्ञाने स्वाभाविकी जिज्ञासोदेति, इति नात्र संशीतिः।

अतोऽस्य सम्पादने कतिपयैः प्रेरितोऽहं भूमिकायां प्रतिपाद्यविषयविवेचने दीक्षितमतं तत्र मूलम् पण्डितराजराजचूडामणिदीक्षिताभ्यां कृतं तत्खण्डनं ससमीक्षमन्यैश्च विषयैरुपबृंहितं सम्पाद्य स्वल्पेनैव मूल्येन सर्वेभ्य उपलब्धं स्यात्, मत्कृतेऽपि 'अन्यंन्न चेदस्तु तदस्तु पुण्यम्' इति कृत्वा लघुग्रन्थमालायां प्रकाश्य स्वाभाविकगुणग्राहिणां विद्वद्वराणां मुदे प्रस्तौमीति।

विजयदशमी
वि० सं० २०३४
[दि० २१।१०।१९७७ ई०]

विदुषां कृपाभाजनः,
वायुनन्दनपाण्डेयः
प्राध्यापकः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

विषयानुक्रमणी

द्वितीयपरिच्छेदस्य विषयानुक्रमणी

— ——

श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचितं

वृत्तिवार्तिकम्

[द्वितीयपरिच्छेदान्तम्]

❀ ❀ ❀

विश्वं प्रकाशयन्ती व्यापारैर्लक्षणाऽभिधाध्वननैः ।
नयनैरिव हरमूर्तिर्विबुधोपास्या सरस्वती जयति ॥१॥

वृत्तयः काव्यसरणावलङ्कारप्रबन्धधृभिः[1] ।
अभिधालक्षणाव्यक्तिरिति तिस्रो निरूपिताः ॥२॥

तत्र क्वचित् क्वचिद् वृद्धैर्विशेषानस्फुटीकृतान् ।
निष्टङ्कयितु[2]मस्माभिः क्रियते वृत्तिवार्तिकम् ॥३॥

तत्र—

'शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधा' (सू० १)। सा त्रिधा[3]—रूढिर्योगो योगरूढिश्च ।

अखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः (सू० २) ।

तन्मात्रेण प्रतिपादकत्वं [4]चावयवार्थाऽप्रतिभासात्[5] । तत्प्रतिभासेऽपि तस्य प्रतिपाद्ये बाधाद् वा[6] । यथा—

यत्ते पदाम्बुरुहमम्बुरुहासनेड्यं धन्याः प्रपद्य सकृदीश भवन्ति मुक्ताः ।
नित्यं तदेव भजतामतिमुक्तलक्ष्मीर्युक्तैव देव मणिनूपुरमौक्तिकानाम् ॥

(उ० १)

अत्र मणिनूपुरा[7]दिशब्दानामवयवार्थाऽप्रतिभासः[8] । अतिमुक्तशब्दस्यावयवार्थप्रतिभासेऽपि वासन्तीलक्षणे प्रतिपाद्ये तस्य बाध इत्येषा[9] रूढिः । यद्यप्यतिमुक्तलक्ष्मीर्वासन्तीमुकुलशोभैव मुक्तातिशायिनीसम्पदित्यभेदाध्यवसायार्थमतिमुक्तशब्दस्यावयवार्थोऽपि विवक्षितः, तथापि तस्य वासन्तीगतत्वेनाप्रतिपादनात् तत्र रूढिरेव । एतदव्याप्तिवारणेनैव लक्षणेऽप्येकपदमर्थवत् ।

---

१. ङ पुस्तके बन्धृभिः इति । २. घ पुस्तके—निष्कर्षयितुमिति पाठः । ३. घ त्रिविधा । ख पुस्तके सा चेति पाठः । ४. घ पुस्तके वेति पाठः । ५. ख ग घ पुस्तके साद्वेति पाठः । ६. वेति द्विधेति ख पुस्तके । ७. आदि इति नास्तिक पुस्तके । ८. ख ग पुस्तके नावयवार्थप्रतिभास इति; ९. ङ पुस्तके षामिति ।

अवयवशक्तिमात्रसापेक्षं [१]पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः । (सू० ३)

यथा—

उद्ध्वं विरञ्चिभवनात् तव नाभिपद्माद्
रोमावलीपदजुषस्तमसः परस्ता(न्)त्[२] ।
मुक्तौघमण्डितमुरस्थलमुन्मयूखं
पश्यामि देव परमं पदमेव साक्षात् ॥ (उ० २)

अत्र 'विरञ्चिभवन[३]-नाभिपद्म-रोमावलीत्यादिशब्दानां प्रयोगः[४] । अवयवशक्तिमात्रेण प्रतिपादकत्वमपि समुदायार्थाऽप्रतिभासाद्वा तत्प्रतिभासेऽपि तस्याऽवयवशक्तिप्रतिपाद्येऽनन्वयाद्वेति द्वेधा । तत्राद्यमुदाहृतम् । द्वितीयं यथा—

अस्तु त्रयीमयतनुस्तव लम्बनालीरत्नैस्तथापि परिभूयत एव भानुः ।
सोढः सतां बत निशान्तमुपागतानामेवं तिरस्कृतिकृदीश्वरकः सुवृत्तैः ॥
(उ० ३)

अत्र निशान्तशब्दस्य निकेतनरूपसमुदायार्थप्रतिभासेऽपि निशान्तं त्रियामा-वसानमुपगतानां सतां नक्षत्राणां तिरस्कृतिकृदन्तर्हिति[५]कृदेव गृहप्राप्तानां सत्पुरुषाणां पराभवकृदित्यभेदाऽध्यवसायार्थं तस्य विवक्षितत्वे[६]ऽपि त्रियामाऽ-वसाने योग एव ।

अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढिः । (सू० ४)

यथा—

पक्षद्वयक्रशिमपोषविभाव्यमान[७]चान्द्रायणव्रतनिषेवण एव नित्यम् ।
कुर्वन् प्रदक्षिणमुपेन्द्र सुरालय ते लिप्सुर्मुखाब्जरुचिमेष तपस्यतीन्दुः ॥
(उ० ४)

अत्र सुरालयशब्दस्य 'सुराणामालयः' इत्यवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च कनकाचले योगरूढिः ।

न चास्य शब्दस्य कनकाचले रूढिरेव केवलाऽस्तु, मा भूद् योगरूढिः । उदाहृतश्लोके तपश्चर्योत्प्रेक्षायाः प्रदक्षिणीक्रियमाणस्य कनकाचलस्यावयवशक्त्यु-पस्थाप्यदेवालयाऽभेदाध्यवसायेनाऽपि निर्वाहादिति वाच्यम्, तत्रैवावयवार्थसम्भवेऽ-न्याभेदाऽध्यवसायरूपपरमुखनिरीक्षणायोगात् । तत्रैव यौगिकार्थप्रतिभासस्य सर्वसाक्षिक[८]त्वाच्च ।

न चैवं सति देवागारसाधारणक्लृप्तावयवशक्तिमात्रेण कनकाचले[९]ऽपि प्रवृत्त्युपपत्तेर्न तत्र समुदायशक्तिः कल्पनीयेत्यपि शङ्क्यम्, 'रत्नसानुः सुरालयः'

१. ख पुस्तके शब्दस्येति पाठः । २. ख ग पुस्तकयोः पुरस्तादिति पाठः । ३. क पुस्तके भवनं पद्मं इति पाठः । ४. ख ग घ पुस्तके योग इति पाठः । ५. ग पुस्तके अन्तर्द्धीति पाठः, क पुस्तके तत्वेति पाठः । ६. क पुस्तके तेऽपि इति पाठः । ७. क पुस्तके विभाव्यमानं इति पाठः । ८. क पुस्तके साक्षित्वेति घ पुस्तके सार्वत्रिकेति पाठः । ९. क पुस्तके अपीति नास्ति ।

इत्याद्यभिधानकोशस्मृतिपरम्परया विशिष्य तस्य तत्र समुदायशक्तेरपि सिद्धेः। अन्यथा देवतागार इव तत्र विशिष्यानुशासनानपेक्षणेन तद् वैयर्थ्यापत्तेः।

अत एवैतादृशपदे सति पुनः समुदायार्थवाचकपदप्रयोगे पुनरुक्तदोषोल्लासः। यथा —

भद्राय भवतु भवतां भगवान् भजमानदैन्य[1]तिमिररविः।
दिवसारम्भविकस्वरनीरजनलिनाभिरामतरनयनः ॥ (उ० ५)

यत्र योगरूढिमतोऽपि पदस्यावयवार्थशक्तिमूलप्रतीयमानार्थगर्भीकारेण[2] तत्रैव विश्रान्तिः, तत्र समुदायार्थवाचकपदान्तरप्रयोगेऽपि न पुनरुक्तदोषोल्लासो यथा—

उदयन्मृगाङ्करुचिकन्दलकोमलानामुन्निद्रशोणनलिनोदरसोदराणाम्।
प्राप्तुं तवाधररुचामवलोकनेन नालं सहस्रनयनः स वृषाऽपि तृप्तिम् ॥६॥

अत्र 'सहस्रनयन'शब्दस्यावयवार्थशक्त्याऽवलोकनप्रकर्षसम्भवप्रतीतेस्तत्रैव तस्य विश्रान्तिरिति पुनरिन्द्रवाचिपदप्रयोगः। यथा वा—

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥

अत्र 'पिनाकपाणि'शब्दस्य[3] शिवनाम्नोऽवयवा[4]र्थशक्त्या तदायुधसारत्वप्रतीतेस्तत्रैव तस्य विश्रान्तिरिति पुनर्हरपदप्रयोगः।

ननु कुसुमायुधोऽपीत्य[5]त्रावयवार्थशक्त्या तदा[6]सुधाऽसारत्वप्रतीतावपि कामवाचिपदा[7]न्तरं नोपात्तमिति चेन्न, तत्राप्युत्तमपुरुषाक्षिप्ता[8]ऽहंपदस्य विशेष्यवाचिनः सत्त्वादिति साहित्यचिन्तामणिकारः।

वस्तुतस्तु नायं नियमः। यदवयवार्थशक्तिमूलप्रतीयमानार्थविवक्षायां समुदायार्थवाचिपदान्तरं प्रयोक्तव्यमिति, किन्त्वयमपि प्रकारोऽस्तीत्युदाहृतम्। तदप्रयोगे[9] यथा—

मन्ये निजस्खलनदोषमवर्जनीयमन्यस्य मूर्ध्नि विनिवेश्य बहिर्बुभूषुः।
आश्रित्य देव रसनानि महाकवीनां देवीगिरामपि तव स्तवमातनोति ॥(७)

अत्र वागीश्वरीपदावयवार्थशक्त्या प्रतीयमानस्य विद्याविषये स्खालित्या-[10]पवादमितरवत् सरस्वती न सहत इत्यर्थस्य[11] वाच्यस्यो[12]पस्कारकतया विवक्षितत्वेऽपि वाचामधि[13]देवताऽपि यत्र भगवतः स्तोत्रे न पर्याप्तं सामर्थ्यं बिभर्त्ति

१. ग पुस्तके दैत्येति पाठः ग पुस्तके गर्भाकारेणेति पाठः। २. क पुस्तके इन्द्रियवाचीति पाठः। ३. क पुस्तके पदस्येति पाठः। ४. क पुस्तके अवयवेति पाठः। ५. क पुस्तके पीत्स्वयवेति पाठः। ६. क पुस्तके तदिति नास्ति। ७. क पुस्तके पदमिति पाठः। ८. ख पुस्तके व्याहृतेति पाठः। ९. क पुस्तके गो इति पाठः। १०. स्वस्वलित्येति पाठः ग पुस्तके। ख पुस्तके स्खलितत्वेति पाठः। ११. ग पुस्तके इत्यस्येति पाठः। १२. क पुस्तके वाच्योपस्कारतयेति पाठः। १३. क पुस्तके मधीति नास्ति।

तत्र कथमन्येऽधिकुर्युरित्यर्थापत्त्यलङ्कारध्वननसत्त्वेऽपि, न पृथक् सरस्वतीवाचकपदप्रयोगः।

एकावलीकृताऽपि विशेष्यस्य साभिप्रायत्वं परिकुरा[1]लङ्कारलक्षणमभिधाय—

नरसिंह महीपाल ! कीर्तिस्त्रिपथगा तव।
न कस्य भवति श्लाघ्या पुनाना भुवनत्रयम् ।। (एका०)

इति तदुदाहरणे भुवनत्रयपवित्रीकरणोपपत्त्यभिप्रायगर्भं त्रिपथगापदं विशेष्यमेव प्रयुञ्जानेन तत्प्रयोगानियमो दर्शितः। तस्माद् योगरूढिमतः पदस्य यौगिकार्थशक्तिमूलप्रतीयमानार्थगर्भीकारे[2]समुदायाऽर्थवाचिपद[3] प्रयोगाऽप्रयोगाभ्यां द्वैविध्यमेवादृतम्[4], न पुनस्तत्प्रयोगनियमः। क्वचिद् योगरूढिमतः पदस्य विषयविशेषेऽवयवार्थाऽनन्वयात् समुदायार्थमात्रे विश्रान्तिः। यथा—

उल्लासयत्युदरबन्धनिबद्धदिव्यशोगाश्मरश्मिकलिकावलिरच्युतैषा ।
आगाम्यनेकशतकल्पविधातृगर्भ नाभ्युद्गताम्बुरुहकुड्मलपङ्क्तिशोभाम् ।।८।।

अत्राम्बुरुहपदस्य भगवन्नाभिपद्मेऽवयवार्थाऽनन्वयाद् रूढिरेव। क्वचित् समुदायार्थाऽनन्वयादवयवार्थमात्रेण[5] तस्य विश्रान्तिः। यथा—

कल्हारकैरवमुखेष्वपि पङ्कजेषु
लोकेशयत्कमलमेव तथा प्रसिद्धम्।
मन्येऽभिजातभवदास्यतुलाऽस्य नेति
मर्मप्रकाशनमिदं विधिनैव क्लृप्तम् ।।९।।

अत्र पङ्कजपदस्य कुमुदकल्हारादिषु समुदायार्थाऽनन्वयाद् योग एव।

नैयायिकास्तु—पङ्कजादिशब्दरूपैकपदोपादानरूपा[6]न्तरङ्गप्रत्यासत्त्या नाभिकमलकुमुदाद्यन्वयात् प्रागेव पङ्कजनिकर्तृत्ववैशिष्ट्येनोपस्थितस्य पद्मत्वस्य, पद्माश्रित[7]त्वेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य च नाभिकमलकुमुदाद्यन्वये नाकाङ्क्षा। न चाविशिष्टस्य तदन्वयविषयिणी शाब्दधीरिति[8] तदन्वयार्थं स्वतन्त्रपद्मत्वपङ्कजनिकर्तृत्वोपस्थितये पङ्कजादिपदस्य लक्षणैवाभ्युपगन्तव्या, न तु[9] रूढिर्योगो वा।

न च प्रथमं योगरूढिभ्यां स्वार्थोपस्थाने पश्चान्नाभिकमलाद्यन्वयार्थं विरुद्धवृत्तिमूकीभावे सति[10] तदितरवृत्त्यैव स्वतन्त्रपद्मत्वाद्युपस्थितेराकाङ्क्षादिसम्भवान्न तदर्थमिह लक्षणा[11] इति वाच्यम्, केवलरूढ्यादिना स्वतन्त्रपद्मत्वाद्यु-

---

१. क पुस्तके परिकराङ्कुरेति। २. ख पुस्तके रेणेति पाठः। ३. ग घ पुस्तके पद इति नास्ति। ४. घ पुस्तके आदृतमिति नास्ति। ५. ङ पुस्तके मात्रे तत्रेति पाठः। ६. ख ग घ पुस्तके रूपयान्तरङ्गेति पाठः। ७. ङ पुस्तके श्रयत्वेनेति। ८. ख पुस्तके शाब्दीति पाठः। ९. घ पुस्तके चेति पाठः। १०. ग पुस्तके सतीति नास्ति। ११. क पुस्तके चेत्यधिकः पाठः।

पस्थित्यर्थं शब्दस्य पुनरनुसन्धानकल्पनागौरवापत्तेः। लक्षणापक्षे तु नायं दोषः, योगरूढ्या[1] पङ्कजनिकर्तृत्वसंवलितपद्मत्वरूपविशिष्टोपस्थितेर्विशेषणविशेष्यान्यतरोपस्थितिलक्षणद्वारत्वेन[2] द्वारे सति द्वारिणः पुनरनुपेक्षणात्।

न च शक्योपस्थितिर्लक्षणायामिव शक्योपस्थित्यन्तरेऽपि द्वारम्। येन रूढ्यादिना स्वतन्त्रपद्मत्वोपस्थितावपि पुनरनुसन्धानं न कल्प्येतेत्याहुः। इत्थमभिधा[3] निरूपिता।

सा चानेकशक्तिकस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियम्यते। तथा[4]हुः—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥ इति।

अर्थः = प्रयोजनम्। प्रकरणं = वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता। लिङ्गं = प्रयुक्तनानार्थपदवाच्यान्तरव्यावृत्तो धर्मः। शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः = नानार्थपदैकवाच्यसंसर्ग्यर्थान्तरवाचिपदसमभिव्याहारः। सामर्थ्यं = कारणत्वम्। औचिती = अर्हता। व्यक्तिः = स्त्रीपुंनपुंसकम्[5]। शेषं प्रसिद्धम्।

तत्र शङ्खचक्रधरो हरिरित्यत्र शंखचक्रसंयोगेन हरिशब्दस्य भगवत्यभिधा नियम्यते। अशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र तद्विप्रयोगेन। रामलक्ष्मणावित्यत्र रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्याद् रघुपुङ्गवे। छायातपावित्यत्र छायापदस्यातपेन[6] सहानवस्थानविरोधादनातपे। रामरावणयोरिवेत्यत्र रावणेन सह वध्यघातकभावविरोधाद् रामपदस्य[7] रामचन्द्रे।

यत्तु रामार्जुनपदयोर्वध्यघातकभावविरोधाद् भार्गवकार्तवीर्ययोरभिधा नियम्यते इत्युदाहरणमिति[8] तन्न, रामपदस्य भार्गवेऽभिधा नियमने सति तद्विरोधप्रतिसन्धानेनार्जुनपदस्य कार्तवीर्येऽभिधानियमनम्। तस्मिंश्च सति तद्विरोधप्रतिसन्धानेन रामपदस्येति परस्पराश्रयापत्तेः।

तस्मादन्यतरशब्दस्य[9] व्यवस्थितार्थत्व एव स्मृततद्विरोधप्रतिसन्धानान्नानार्थपदस्याभिधानियमनमिति प्रागुक्तमेवोदाहरणमनुसर्तव्यम्।

इदं तु शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणं भविष्यति।

---

१. ङ पुस्तके योगरूढ्येति नास्ति। २. क ख घ पुस्तके विशेष्यान्तरलक्षणा इति पाठः। घ पुस्तके णे द्वारत्वेनेति पाठः। ३. ङ पुस्तके त्रिविधेत्यधिकः पाठः। ४. ख पुस्तके यथाहुरिति पाठः। ५. क पुस्तके कत्वमिति पाठः। ६. ङ पुस्तके छायाशब्दस्यातपेन सह सहानवेत्यादिपाठः। ७. क पुस्तके रामपदस्येति नास्ति। ८. ङ पुस्तके इति इति नास्ति। ९. ङ पुस्तके पदस्येति पाठः।

हरिं मोक्षाय भजत इत्यत्र मोक्षरूपेणार्थेन हरिशब्दस्य भगवत्यभिधा नियम्यते ।

'विवेश रामो [1]दुर्धर्षं तापसाश्रममण्डलम्' इत्यत्र रामपदस्य प्रकरणाद् रघुवीरे ।

कुपितो भूभृदित्यत्र कोपलिङ्गेन पर्वतव्यावृत्तेन भूभृत्पदस्य[2] राजनि ।

संयोगोदाहरणे प्रसिद्धिप्राचुर्यम् ।

शङ्खादेरिन्द्रादावर्थान्तरेऽपि संयोगाविरोधात् । लिङ्गोदाहरणे तु[3] सर्वथाऽर्थान्तरव्यावृत्तिरिति भेदः ।

निषधं पश्य भूभृतमित्यत्र जनपदविशेषसाधारणस्य निषधपदस्य पर्वतवाचिभूभृत्पदसन्निधानात् पर्वतविशेषेऽभिधा[4] नियम्यते । भूभृत्पदस्य च राजसाधारणस्य पर्वतविशेषवाचिनिषधपदसन्निधानात्[5] पर्वते ।

न चान्योन्याश्रयः । न ह्यत्र समभिव्याहृतशब्देन तदर्थप्रतिपादनमभिधा नियमनायापेक्ष्यते, किन्तु स्वार्थेन गृहीतसंसर्गेऽर्थे व्युत्पन्नो यः शब्दस्तत्समभिव्याहारमात्रम् ।

यथा[6] सम्बन्धिदर्शनं[7] सम्बन्ध्यन्तरस्मरणायापेक्ष्यते, न तु तद्दर्शनानन्तरं तत्सम्बन्धस्मरणमपीति[8] नान्योन्याश्रयस्तथेहापि निषधभूभृत्पदयोरभिधानियमनाय गृहीत[9]स्वस्वार्थ[10]व्युत्पत्तिकभूभृन्निषधशब्दसमभिव्याहारमात्रमपेक्ष्यत इति तत्तदर्थप्रतिपादनस्यानपेक्षणान्नान्योन्याश्रयः ।

नन्वेवं शङ्खचक्रधरो हरिरित्यादावपि शङ्खचक्रादिशब्दान्तरसन्निधिनैवाभिधानियमनं भविष्यतीति व्यर्थं पृथक्संयोगाद्युदाहरणमिति चेन्, मैवम्; तत्र शङ्खचक्रादिशब्दानां नियतार्थतया[11] श्रवणमात्रादर्थप्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादितार्थसंयोगादिभिरभिधानियमनसम्भवात् । शब्दान्तरसन्निधिरपि तत्राऽस्तीति चेदस्तु, तथापि हरिशब्दाद्यभिधानियमनसमर्थे तदर्थसंयोगादिरूपसन्निहितसम्बन्धेनान्तरङ्गे शङ्खचक्रादावुपस्थिते तस्यापि[12] वाचकतयाऽव्यवहितसम्बन्धेन बहिरङ्गशब्दान्तरसन्निधे[13]र्नोदाहरणत्व[14]मर्हति ।

अतो यत्र निषधं पश्य भूभृतमित्यादावुभयस्य[15] नानार्थतया न कस्याऽ-

---

१. क पुस्तके दुर्धर्षस्ता० इति पाठः । २. ङ पुस्तके भूभृदित्यस्येति पाठः । ३. क पुस्तके तु इति नास्ति । ४. ग ङ पुस्तकयोः अभिधेति पाठः नास्ति । ५. ङ पुस्तके सन्निधिनेति पाठः । ६. ख ग घ पुस्तकेषु यथेति पाठो नास्ति । ङ पुस्तके तथा च यथासम्बन्धिदर्शनात् सम्बन्ध्यन्तरस्मृतिस्थले गृहीतसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो दर्शनमात्रमिति पाठान्तरम् । ७. ग घ पुस्तकयोः मात्रं हीत्यधिकः पाठः । ८. ग घ पुस्तकयोः यथेत्यधिकः । ९ घ पुस्तके स्वेति पाठो नास्ति । १०. ख घ पुस्तकयोः संसर्गकार्थेत्यधिकः । ११. क पुस्तके नियमनार्थतयेति पाठः । १२. क पुस्तके अपि इति नास्ति । ग ङ पुस्तके तत्राऽपीति पाठः । १३. ख ग घ पुस्तकेषु सन्निधिरिति पाठः । १४. क घ पुस्तकयोः त्वेति नास्ति । १५. ख पुस्तके उभयोरिति । क पुस्तके स्येति पाठो नास्ति ।

प्यर्थस्य प्रथममुपस्थितिस्तत्रैव बहिरङ्गस्यापि तस्य नियामकत्वेनोदाहरणमिति न कश्चित् सङ्करः ।

यत्तु नियतार्थशब्दसामानाधिकरण्यं शब्दान्तरसन्निधिः, तेन च देवस्य त्रिपुरारातेरित्यत्र देवशब्दस्य शङ्करे नियमनं तत्र त्रिपुरारातिशब्दस्य नियतार्थत्वादिति । तदयुक्तम्, समभिव्याहृतशब्दस्य नियतार्थत्वे तत्प्रतिपादितलिङ्गादिनैव तन्नियमात्[1] ।

अन्यथा लिङ्गाद्युदाहरणेऽपि शब्दान्तरसन्निधेरेव नियामकत्वापत्तेः । न च सामानाधिकरण्ये शब्दान्तरसन्निधिर्वैयधिकरण्ये भूभृतः कोप इत्यादिरूपे[2] लिङ्गादिकमिति भेदकथनं युक्तम्[3], उभयत्र शब्दप्रतिपादित[4]लिङ्गादेरेव नियामकत्वेनास्य भेदकथनस्य परिभाषामात्रत्वात् ।

'व्यालो दानेन राजत' इत्यत्र व्यालदानपदयोरुभयोरप्यनियतार्थत्वेऽपि वैयधिकरण्येऽपि परस्परसमभिव्याहारेण दुष्टगजमदजलयोरभिधानियमनस्य सर्वाऽनुभवसिद्धत्वेनाऽऽवश्यसङ्ग्राह्य[5]त्वात् ।

तदसङ्ग्रहेण लक्षणकथनस्यात्यन्तायुक्तत्वाच्च । तस्मादस्मदुक्तैव शब्दान्तरसन्निधेः प्रक्रियाऽऽदरणीया ।

'मधुना मत्तः कोकिलः' इत्यत्र कोकिलमदकारणत्वरूपेण सामर्थ्येन वसन्ते मधु[6]शब्दस्याभिधा नियम्यते ।

'भजत हरिं भवतापहर[7]मि'त्यत्र भवतापहरणौचित्येन हरिपदस्य लक्ष्मीरमणे ।

अर्थोदाहरणे चतुर्थ्या कार्यत्वनिर्देशः । सामर्थ्योदाहरणे तृतीयया कारणत्वनिर्देशः । [8]औचित्योदाहरणे तदुभयानिर्देशेऽपि योग्यतामात्रेण समभिव्याहारलभ्य कार्यकारणभावावगम इति भेदः । 'क्षीरार्णवे हरिः शेते' इत्यत्र देशेन 'प्रलये तिष्ठति हरिः' इत्यत्र कालेन च[9] गरुडध्वजे हरिपदस्याभिधानियम्यते ।

'मित्रो भाति इति पुंव्यक्त्या तपने । सुहृद्वाचिनो नपुंसकत्वात् । 'तिस्र एव साह्नस्योपसदोद्वादशाहीनस्ये'ति श्रुतावहीनपदस्य मध्योदात्तस्वरेणाहर्गणसाध्यसुत्याके[10] द्वादशाहाख्यक्रतु[11]विशेषे, अह्नः ख क्रताविव्यनुशासनात् । हीनो न भवतीति नञ्समासे सत्यहीनपदस्याद्युदात्तत्वात् ।

१, ङ पुस्तके नियमनादिति । २. क घ पुस्तकयो रूपेति, ग पुस्तके रूपमिति पाठः । ३. ङ पुस्तके युक्तमितिनास्ति । ४. ख पुस्तके तस्येति पाठः । ५. क घ पुस्तकयोः ग्राह्यमिति पाठः । ६. क घ पुस्तकयोः मधु इति नास्ति । ७ ग घ ङ पुस्तकेषु तापखिन्ना इति पाठः । ८. ख पुस्तके औचित्युदाहरणे इति पाठः । ९. क पुस्तके चेति नास्ति । १०. क ग घ पुस्तकेषु गणे द्वादशाहाख्येति पाठः । ११. क ख पुस्तकयोः 'श्रुतिविशेषो' इति पाठः ।

आदिपदेना[1]भिनयापदेशौ गृह्येते । अभिनयो विवक्षितार्थाकृतिप्रदर्शको हस्तादिव्यापारः । अपदेशो[2] विवक्षितार्थस्य श्रृङ्गग्राहिकतया[3] निर्देशः ।

परारि[4]सन्दर्शितसन्निवेशौ परु[5]त्पराभूतसरोजकोशौ ।
इमावियन्तौ पुनरैषमस्ते[6] कुचौ कियन्तौ परतो[7] भवेताम् ।।१०।।

इत्यत्र तत्कालस्तनपरिमाणविशेष[8]प्रदर्शकहस्तव्यापारेणेयत्पदस्य परिणामविशेषे ।

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ।। (कु० सं०)

इत्यत्रेत इति स्वात्मनिर्देशेन तस्य वक्तरि परमेष्ठिन्यभिधा नियम्यते ।

यत्र त्वनेकार्थशब्दस्याभिधानियामकमनेकत्राविशिष्टमर्थे, तत्र नान्यतरस्मिन्नभिधानियम्यते । यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामाऽमराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ।।

अत्र शिवकेशवयोर्द्वयोरपि[10] स्तुत्यतया प्रकरणमविशिष्टम् । अतो ध्वस्तमनोभवेन नाशितमन्मथेन, येन[11] बलिजित्कायो विष्णोर्विग्रहः पुरा[12]ऽस्त्रतां नीतः, यश्चोद्वृत्तशेषवासुकिप्रभृतिनागराजसम्पादितहारवलयकृत्यो[13] यश्च गङ्गामधारयत् । यस्य शिरः शशिमदाहुरमराः स्तुत्यं च नाम हर इत्याहुः, अन्धकासुरक्षयकरः स उमाधवःत्वां सर्वदा[14] पायात् । इति ।

अभवेन = निःसंसारेण येन अनः = शकटं ध्वस्तम्, येन च बलिजित् स्वस्य[15] कायः पुराऽमृतमथने स्त्रीत्वं नीतः । यश्चोद्वृत्तं भुजङ्गं कालियं हतवान् । रवे शब्दब्रह्मणि लयस्ताद्रूप्यापत्तिरस्येति रवलयः । उद्वृत्तान् भुजङ्गान् हतवदरवलयं[16] चक्रमस्येत्येकं[17] पदं वा । अगं गोवर्धनं गां वराहावतारे[18] भूमिं च योऽधारयत् । यस्य स्तुत्यं नाम शशिमच्छिरोहर इत्याहुः शशिनं मथ्नाति यो राहुः

---

१. ख ग घ ङ पुस्तकेषु शब्देनेति पाठः । २. ङ पुस्तके उपदेश इति पाठः । ३. ख ग ङ पुस्तकेषु ग्राहिकयेति पाठः । ४. घ पुस्तके पुरारीति पाठः । ५. ङ पुस्तके मरुदिति पाठः । ६. घ पुस्तके मास्ते पाठः । ७. क ख घ ङ पुस्तकेषु पुरत इति पाठः । ८. ग पुस्तके विशेष इति नास्ति प्रदर्शिक इति च । घ पुस्तके तत्कालस्तनयोरेव विशेषप्रदर्शकेति पाठः । ९. ख पुस्तके अनेकार्थस्येति । ग ङ पुस्तके च अनेकशक्तस्येति पाठः । १०. ङ पुस्तके द्वयोरिति नास्ति । ११. ख ग ङ पुस्तकेषु येनेति नास्ति । १२. ग घ ङ पुस्तकेषु पुरेऽस्त्रेति पाठः । १३. घ पुस्तके कृतो इति पाठः । १४. ख ग घ पुस्तके सर्वदेति द्विः पठितः १५. ग पुस्तके स्वस्येति नास्ति । १६. ख ङ पुस्तकयोः आर इति । १७. ख पुस्तके यस्येति पाठः । १८. ङ पुस्तके वतारेणेति पाठः ।

तच्छिरोहर इति । अन्धकानां राज्ञां क्षयकरो निवासकृत् सर्वदो माधवस्त्वां पायादिति चार्थद्वयेऽप्यभिधैव व्यापारः ।

अत एवात्र श्लेषोऽलङ्कारः ।

ननु च[1] यत्रानेकत्र प्रकरणाद्यविशिष्टं तत्र भवत्वनेकत्राऽप्यभिधाव्यापारः । यत्र प्रकरणस्य क्वचिदर्थे व्यवस्थिते[2]ऽप्यप्राकरणिकं शक्यान्तरं प्रतीयते, तत्र का गतिः ? यथा—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
राजा हरति सर्वस्य[3] हृदयं मृदुभिः करैः ॥११॥

इति चन्द्रोदयवर्णनप्रस्तावे ।

अत्राप्राकरणिको भूपतिरभ्युदयादिविशिष्टः प्रतीयते । अत्र प्राञ्चः—तत्र शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार एव शरणम्, गत्यन्तराभावात् । नहि तस्य तत्राभिधा सम्भवति, तस्याः प्रकरणेन चन्द्रे[4] नियमितत्वात्[5] ।

नापि लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात् ।

न चाभिधाया इव व्यञ्जनव्यापा[6]रस्याऽपि प्रकरणेन नियन्त्रणे तेनाऽपि न तन्निर्वाह इति वाच्यम्, तस्य धर्मिग्राहकमानेन तदनियम्यतयैव सिद्धेः ।

अत एव काव्यान्तर्निविष्टस्य प्राकरणिक[7]किञ्चिदर्थनियताऽभिधाव्यापारस्यापि असभ्यपदा[8]र्थान्तरप्रत्यय[9]हेतोः पदस्य हेयत्वम् । अन्यथा तत्राऽभिधाया इव व्यञ्जनव्यापारस्याऽपि प्रकरणेन नियन्त्रणेऽसभ्यार्थान्तरप्रत्ययाऽसम्भवात्—'यस्याननं योनिरुदारवाचाम्' इत्यादावश्लीलदोषो न स्यात् । तस्मात् संयोगादिभिरभिधा शृङ्खलिता यत्र कुण्ठतामेति, अर्थान्तराऽवगमने व्यञ्जनमेव क्षमं तत्रेति ।

वयं तु ब्रूमः—'असावुदयमारूढः' इत्यादौ प्राकरणिकेऽर्थे प्रकरणवद-[10]प्राकरणिकेऽपि राज-कर-मण्डलादिशब्दानां परस्पराऽन्वययोग्यनृपतितद्[11]—ग्राह्यधन-देशादिवाचिनां समभिव्याहाररूप[12]मभिधानियामकमस्तीत्यर्थद्वयस्याऽपि प्राकरणिकत्व इव प्राकरणिकाप्राकरणिकरूपत्वेऽप्युभयत्राभिधैव व्यापारः ।

यथोक्तसमभिव्याहारस्यापि शब्दान्तरसन्निधिरूपत्वेन प्रकरणवदभिधानियामकत्वात् ।

---

१. घ पुस्तके चेति नास्ति । २. ङ पुस्तके 'अवस्थितत्वे' इति पाठः । ३. ख ग घ ङ पुस्तकेषु लोकस्येति पाठः । ४. ग ङ पुस्तकयोः चन्द्रे इति नास्ति । ५. ग ङ पुस्तकयोः नियन्त्रितत्वादिति । ६. ग ङ पुस्तकयोः व्यापार इति नास्ति । ७. घ पुस्तके कं इति । ८. घ पुस्तके पदान्तरेति । ९. क पुस्तके प्रवृत्तीति पाठ । १०. ङ पुस्तके प्राकरणिकवदिति पाठः । ११. क पुस्तके तदिति नास्ति । १२. क पुस्तके रूपेति नास्ति ।

यैस्तु शब्दान्तरसन्निधिरन्यथानिरुच्यते[1], तैरपि यथोक्तसमभिव्याहारेण नानार्थशब्देभ्योऽर्थप्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वेन तस्य तद्भेदेनाऽपि नियामकत्वमास्थेयमेव ।

वस्तुतोऽयमेव शब्दान्तरसन्निधिरित्य[2]प्युक्तम् । न चाप्राकरणिके उक्तरूपशब्दान्तरसन्निधिमात्रम् । प्राकरणिके तु तच्च प्रकरणं चेति नियामकाधिक्यात्तत्रैवाभिधा स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणादोनामभिधानियामकत्वं हि नानार्थशब्दजन्यशक्यस्मृतौ तेषामन्यतमस्य[3] कारणत्वम् । यथोक्तम् 'शब्दार्थस्याऽनवच्छेदे विशेषस्मृति हेतव' इति ।

तथा च तेषु कस्यचिदपि समवधाने स्मृतिसामग्री पुष्कलैवेति किं तद् बाहुल्येन ?

यत्रैकमेव पदं नानार्थमप्राकरणिकेऽपि तात्पर्यवत् । यथा—

करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत्तवस्तवम् ।
हरे हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ।। (शि. व. १।३९)

इत्यत्र हरिपदम् । तत्राऽपि समभिव्याहृतद्विपपदप्रतीतगजविरोधादिकमप्राकरणिके सिंहेऽप्यभिधानियामकमस्त्येव । यत्र तु [4]यस्याननं योनि[5]रित्यादावश्लोलेनैतादृशं नियामकम्, तत्राऽपि बुभुत्सितार्थव्यासक्तस्य [6]मनसस्तमुल्लङ्घ्याऽसभ्ये दुर्गन्धादौ प्रवृत्तिवत् प्रकरणनियन्त्रितस्यापि शब्दस्य तदुल्लङ्घ्य विषयस्वाभाव्यादश्लीले प्रवृत्तिरिति न क्वापि शक्ति[7]विषये व्यक्तिरङ्गीकरणीया ।

यदि चैवंविधानि नियामकानि नाद्रियेरंस्तदोदाहृतस्थलेषु व्यञ्जनव्यापारोऽपि [8]दुर्घटः । तथा हि प्रकरणादिकमुल्लङ्घ्य व्यञ्जनव्यापारेणापि अर्थान्तरप्रत्ययो न सर्वत्र वक्तुं शक्यते । प्रकरणादीनामभिधानियामकत्वकल्पन[9]स्यैव व्यर्थत्वापत्तेः । तद्धि नादृष्टार्थम्, किन्तु सैन्धवमानयेत्यादौ एकार्थमात्रपर[10]नानार्थशब्दस्थलेऽर्थविशेषस्मृतिव्यवस्थार्थं तत् ।

यदि तत्राऽपिव्यञ्जनव्यापारेणार्थान्तरप्रत्ययः स्यात्तदा कथमेषा सिद्धयेत् । नह्यभिमतानभिमतक्षेत्रसाधारणस्य जलाशयस्याभिमतक्षेत्रै[11]कगामिनीमेकां कुल्यां विधायानभिमतक्षेत्रगामिनः कुल्यान्तरस्याऽपि कल्पने जलस्याभिमतक्षेत्रैकगामित्वव्यवस्थाकृता भवति ।

---

१. घ पुस्तके निरूप्यते इति । २. घ पुस्तके अपि नास्ति । ३. ग घ ङ पुस्तकेषु स्येति नास्ति । ४. क ख पुस्तकयोः तु इति नास्ति । ५. ग घ ङ पुस्तकेषु रूदारवाचामित्यधिकः । ६. ग पुस्तके मनः इति पाठः । ७. क पुस्तके विषये इति नास्ति । ८. ग ङ पुस्तके च दुर्ग्रहणमिति पाठः । ९. क पुस्तके कल्पनेतिपाठो नास्ति । १०. घ पुस्तके परं इति पाठः । ११. ङ पुस्तके एक इति नास्ति ।

तथा च [1]यत्र कवयितुश्चमत्कारायाप्राकरणिकेऽप्यर्थे तात्पर्यं यत्र वाऽश्लीलदोषस्तत्रैव व्यञ्जनव्यापारोन्मेषो न सर्वत्रेति तद्व्यवस्थासिद्धये तत्र तत्र नियामकान्यस्मदुक्तान्यन्यादृशानि वाऽवश्यमादर्तव्यानि, तेषां चाभिधा नियामकत्वमेव वक्तुं शक्यमिति व्यर्थः, तत्र व्यक्तिकल्पनापरिश्रमो दुर्वारश्च। तत्र व्यक्तिवादिमतेऽप्यभिधा व्यापारः। तथाहि—

यदि शक्तिरभिधा, निर्विवादमस्त्येवाप्राकरणिकेऽपि सा। यदि च काव्यप्रकाशाद्युक्तरीत्या शक्यार्थप्रतिपादकत्वरूपः शब्दव्यापारः, सोऽप्यस्त्येव।

नहि तत्राप्राकरणिकशक्यप्रतिपत्तेः शब्दादन्यज्जनकम्। शक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादकत्वमभिधेति चेत्, [2]किमप्राकरणिकोऽर्थस्तत्रागृहीतशक्तिकस्या[3]ऽपि प्रतीयते ? येन सा न स्यात्।

ननु शक्त्या साक्षात् प्रतिपादकत्वमभिधा। साक्षादित्यविशेषणे मुख्यार्थशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादन[4]व्यवधानेन तत् सम्बन्ध्यर्थान्तरप्रतिपादनरूपाया लक्षणाया [5]अप्यभिधात्वप्रसङ्गात्।

तथा च प्रागेवा[6]नुवर्तमानेन प्रकरणेन तत्प्रमेयोपस्थापनं[7] शीघ्रभावीति तद् व्यवधानेनार्थान्तरप्रतिपादनं नाऽभिधेति चेत्, न, तद्विषयशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादनमभिधेति लक्षणं विनैव [8]साक्षात्त्वविशेषणमनतिप्रसङ्गात्।

तत्पदरूपेण पदभङ्गकृतपदान्तररूपेण वाऽर्थान्तरप्रतिपादनव्यवधान[9]राहित्यरूपसाक्षात्त्वविशेषणस्य गुरुत्वात्। तथा विशेषणे[10] 'येनध्वस्तमनोभवेन' इत्यादावस्फुटपदसन्धितया [11]'शशिमच्छिरोहरः' 'अन्धकक्षयकर' इत्यनयोरप्रयुक्तनिहतार्थत्वेनाप्रसिद्धतया[12] विलम्बेन प्रतिपत्तिरिति सर्वसिद्धत्वेन तत्राऽभिधाविषयेऽपि तदभावापत्तेः।

प्रकृताप्रकृतोभयपरे यत्राप्रकृते प्रसिद्धतरं प्रकृतेऽप्रसिद्धतरं पदं तत्र प्रसिद्धिप्राचुर्येणाप्रकृतार्थप्रतीतेरेव प्राथमिकत्वेनाप्रकृतेऽभिधा, प्रकृते व्यक्तिरिति वैपरीत्यापत्तेश्च।

प्रकरणमुल्लङ्घ्याऽपि प्रसिद्धतरार्थस्यैव प्रथमं स्मृतेः।

---

१. क पुस्तके यत्रेति नास्ति। २. ग ङ पुस्तके च चेदत्रा प्रा० इति पाठः। ३. ग घ पुस्तकयो अभिधया किं प्रतीयते येन सा तत्रेति पाठः। घ पुस्तके किं तत्राप्राक० इति पाठः। ४. ग पुस्तके पादकं नेतिपाठः। ५. ग पुस्तके अपीति नास्ति। ६. क घ पुस्तकयोः नुमानेनेति पाठः। ग पुस्तके वार्थमनु वर्तमानेनेति पाठः। ७. घ पुस्तके योत्थापनमिति पाठः। ८. ग ङ पुस्तके च णं साधु-अनतिप्र० इति पाठः। ९. ग घ ङ पुस्तकेषु नाभावेति पाठः। १०. घ पुस्तके विशेषणे इति नास्ति। अत्र ङ पुस्तके 'येन ध्वस्तमनो भवेन' इत्यादौ धूर्जटिपक्षे-स्फुटपदसम्बन्धितया प्रसिद्धिप्राचुर्येण च झटित्यर्थप्रत्तिः। वैकुण्ठपक्षे इत्यधिकः पाठः। ११. ग पुस्तके सन्निधितयेति पाठः। १२. ग घ पुस्तकयोः चेत्यधिकः पाठः।

अत एव द्वयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं निहतार्थकमित्युक्तलक्षणस्य निहितार्थस्य काव्यदोषत्वमुपगम्यते ।

प्रसिद्धतराऽप्रकृतार्थप्रतीत्या, प्रकृतार्थप्रतीतिव्यवधानात् ।

न च निहितार्थस्य दोषत्वात्तत् प्रयोगोऽर्थद्वयविवक्षास्थलेऽपि काव्ये न सम्भवतीति वाच्यम्, श्लेषयमकादिषु तस्य वृद्धैर्दोषत्वस्यापोदितत्वात्[१] । 'अन्धकक्षयकरः,' 'राजाहरति लोकस्य,' 'राजाराजार्चिताङ्घ्रेरनुपचितकलो यस्य चूडामणित्वम्' इत्यादिदर्शनाच्च ।

तस्माच्छब्दस्यार्थप्रतिपादनोपयोगितत्प्रत्यासत्तिरूपधर्मभेद एव वृत्ति-[२]भेदप्रयोजको ननु तद् भेदाऽभावे[३] प्रतिपादनगतसाक्षात्त्वव्यवहितत्वभेदः[४] ।

शक्तिशक्यसम्बन्धरूपप्रतिपाद्यप्रत्यासत्तिभेदेनैवाऽभिधालक्षणयोर्भेददर्शनात् । तद्भेदाऽभावे च[५] प्रसिद्धाऽप्रसिद्धार्थगोचरशब्दश्लेषस्थले लक्षितलक्षणास्थले व्यङ्ग्यस्थले चाऽर्थद्वयप्रतीत्योः साक्षात्त्वव्यवहितत्वभेदे सत्यप्यभिधालक्षणा-व्यक्त्यतिरिक्तवृत्त्यदर्शनाच्चेत्यप्रयोजकस्याव्यवस्थापादकस्य च साक्षात्त्व-विशेषणस्यायोगात्तद्विषयशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादकत्वमेवाऽभिधेत्यप्रकृतेऽ-प्यर्थेऽभिधाव्यापारो दुर्वारः ।

नैयायिकास्तु—प्रसिद्धिप्राचुर्ये सति प्रकरणादिशून्यस्याऽप्यर्थस्य स्मृतेः, [६]प्रसिद्ध्यभावे प्रकरणादिमतोऽप्यस्मृतेश्च प्रकरणादिकं नाऽभिधानियामकम् । शक्तिग्रहसंस्कारपाटवमात्र[७]नियम्यत्वात् तस्याः, किन्तु लिङ्गविधया तात्पर्य-ग्राहकम् ।

अत एव हरिरस्तीत्यनारभ्यवादश्रवणेऽपि हरिशब्दस्य "यमानिलेन्द्र-चन्द्रार्कादयो[८]ऽर्थाः" इत्यवधार्यत एव वक्तुः परं क्व[९] तात्पर्यमिति नावधार्यत इत्याहुः ।

तद् रीत्या तु न कथञ्चिदपि [१०]प्रकरणादिनाऽभिधानियमनं[११] शक्यशङ्कम् ।

तस्मात् प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतयो[१२]रभिधैव वृत्तिः । तदुपस्थितेषु च पदार्थेष्वाकाङ्क्षादिसहकारिवशादुभयविधवाक्यार्थप्रत्ययः; इत्यप्रस्तुतविषये न पदार्थप्रतीतये नाऽपि वाक्यार्थप्रतीतये व्यक्तिरुपगन्तव्या । यत्तु प्राचामप्रस्तुते शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनवृत्त्यभिधानं तदप्रस्तुतार्थप्रतीतिमूलके

---

१. घ पुस्तके दोषत्वापोदितेति पाठः । ङ पुस्तके च दोषत्वाभावस्योपपादितत्वादिति । २. घ पुस्तके भेद इति नास्ति । ३. ङ पु० भाव इति । ४. ङ पु० भेदे सत्यपि इति पाठः । ५. ग घ ङ पुस्तकेषु चेति नास्ति । ६. ग पुस्तके प्रसिद्धभाव्ये इति पाठः घ पुस्तके सिद्ध्यभावे इति । ७. क पुस्तके मात्रेति नास्ति । ८. ग घ पुस्तकयोः चन्द्रादयो इति पाठः । ९. घ पुस्तके तु इति पाठः । १०. ख पुस्तके प्रकरणाप्रकरणा-दिनेति पाठः । ११. ध पुस्तके नियमेन शक्यम् इति पाठः । १२. ग घ ङ पुस्तकेषु तोभयवाचार्थे इति पाठः ।

यथोदयमारूढ[1] इत्यादिविशेषणविशिष्टः पृथिवीपतिः स्वल्पैर्ग्राह्यधनैर्लोकस्य हृदयं रञ्जयति, एवं तथाभूतश्चन्द्रमाः मृदुलैः किरणैरित्यादिरूपेण प्रतीयमाने उपमाद्यर्थाऽलङ्कारे तदवश्यं भावदृढीकरणाभिप्रायेण। न तु तत्राऽपि वस्तुतो व्यञ्जनाव्यापाराऽस्तित्वाऽभिप्रायेण।

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गामाक्रम्य च स्थितमुदग्रविशालश्रृङ्गम्।
मूर्ध्निस्खलत्तुहिनदीधितकोटिमेनमुद्वीक्ष्य को भुवि न विस्मयते गिरीशम्॥
(शि० व० ४।१९)

इत्यादिना शब्दशक्तिमूलस्यालङ्कारध्वनेरेवोदाहरणत्वेन तैरपि[2] लिखितत्वात्। 'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्'। इति श्लेषा[3]पादितविशेषणसाधारण्यनिमित्तसमासोक्त्यलङ्कारोदाहरणे रागादिशब्दानामप्रस्तुतेऽप्यभिधावृत्तेरेव श्लेषव्यवहारेण स्फुटीकरणाच्च।

न चात्र स्वतोऽप्रस्तुतयोरपि कामिनोः शशिवदनापादकत्वेनान्वयान्न[4] तत्र[5] तयोः सर्वथैव प्रकरणाऽसम्भव इति वाच्यम्। 'विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः' इति लक्षणानुरोधेनाप्रस्तुतप्रतिपत्ति[6]र्विशेषणसाम्याधीनत्वेनाप्रस्तुतस्य प्रकरणसम्बन्धाऽवगमात् प्रागेव तद्विशेषणेष्वभिधाया वाच्यत्वात्।

प्रस्तुतोपमानत्वादिना यथाकथञ्चिद् भाविप्रकरणसम्बन्धस्येहाऽपि सद्भावाच्च।

सर्वथाप्रस्तुताऽसम्बन्धस्याप्रस्तुतस्य क्वापि कविविवक्षा[7]गोचरत्वाभावात्।

नन्वेवं शब्दशक्तिमूलस्याऽलङ्कारध्वनेः 'आच्छादितायतदिगम्बर[8]मुच्चकैर्गाम्' इत्याद्यदादाहरणसत्त्वेऽपि तन्मूलो वस्तुध्वनिर्लुप्येत[9]---निरलङ्कारे प्रस्तुतार्थ एव वस्तुध्वनेरुदाहरणीयत्वात्, तत्र च त्वया[10]ऽभिधाङ्गीकारादिति चेत् न।

यत्राऽप्रस्तुतेऽर्थेऽभिधयैव प्रतिपाद्यमाने तन्मूलमनभिधेयं वस्तु प्रतीयते तत्र तदङ्गीकारादिति। यथा—

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति, कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम्। इति। अत्राशनिशब्देन प्रस्तुताद् वज्रादन्यस्मिन् समभिव्याहृत[11]-शनिविरुद्धरूपेऽप्यर्थे[12]ऽभिधयैव प्रतिपाद्यमाने 'विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत' इत्युपश्लोक्यस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते। इत्थमेव च प्राचीनैरपि शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरुदाहृतः।

---

१. घ पुस्तके दयरूढ इति पाठः। २. घ पुस्तके विलिखतत्वादिति पाठः। ३. घ पुस्तके यदिरविशेषण इति पाठः। ४. ख ग घ पुस्तकेषु प्रस्तुतशशिनिशावच्छेदकत्वेनेति पाठः। ५. पुस्तके तत्रेति नास्ति। ६. ख ग घ पुस्तकेषु त्तेः इति पाठः। ७. ग पुस्तके वक्ष्यमाणाया इति पाठः। ८. ख ग घ ङ पुस्तकेषु उच्चकैर्गामिति पाठो नास्ति। ९. ग पुस्तके लुप्यते इति पाठः। १०. घ पुस्तके या इति पाठः। ११. घ पुस्तके शनि शब्दं समर्प्येत्यधिकः पाठः। १२. ग पुस्तके अपिः नास्ति।

ननु—

भ्रमिमरति[1]मलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।
मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्।।

इत्यत्र [2]विषपदेनाऽप्रस्तुतं गरलं व्यङ्ग्यं वाच्यस्य 'जलद एव भुजगः' इति रूपकस्य सिद्धिकृदिति वाच्यसिद्ध्यङ्गं गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरता मन्मया[3] मम्मटाचार्येणाप्रस्तुते शक्येऽपि शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरुक्तः। सत्यम्—

अप्रस्तुतार्थप्रतीतिमूलतया प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोर्व्यक्त्यवश्यम्भावदार्ढ्यायाश्रितमप्रस्तुतार्थेऽपि व्यक्तिरिति प्रौढिवादमात्रमवलम्ब्य तत्प्रवृत्तमिति न तत्राऽभिनिवेशः कार्यः।

नन्वेवं प्रस्तुतार्थपर्यालोचनालभ्ययोरेव[4] वस्त्वलङ्कारयोर्व्यक्त्युपगमे तत्राऽर्थशक्तिमूलैव व्यक्तिर्भवेदिति पृथगर्थशक्तिमूलध्वनेः शब्दशक्तिमूलो न स्यादिति चेन्मैवम्।

तथात्वेऽपि प्रस्तुताऽप्रस्तुतोभयसाधारणशब्दस्यापेक्षिततया[5] प्रस्तुतमात्र[6]परपर्यायशब्दान्तरपरिवृत्त्यसहिष्णुत्वेन ततस्तस्य पृथग् वक्तव्यत्व[7]व्यवस्थितेः।[8]

एवमन्येऽप्यप्रस्तुतशक्ये[9]ऽपि व्यक्त्यनुपगमे सम्भाविताः क्षुद्रोपद्रवा निरसनीयाः।।

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचिते[10]
वृत्तिवार्तिके मुख्यवृत्तिनिर्णयो
नाम प्रथमः परिच्छेदः।।

---

१. ग पुस्तके अरवि इति पाठः। २. ग पुस्तके विषयभेदेनेति पाठः। ३. ग घ पुस्तकयोः मन्मथाचार्येणेति पाठः। ४. ख घ पुस्तकयोः अप्रस्तुतेति पाठः। ५. ङ पुस्तके सापेक्षतयेति पाठः। ६. ङ पुस्तके मात्रापरेति पाठः। ७. ङ पुस्तके वक्तव्यत्वेतिनास्ति। ८. घ पुस्तके सिद्धेरिति पाठः। ९. घ पुस्तके शक्यं व्यक्त्यनुपगमे इति पाठः। १०. क पुस्तके श्रीमदप्पय्यदीक्षिते विरचिते इति नास्ति।

अथ लक्षणा निर्णीयते

सा च मुख्यार्थसम्बन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वम्। (सू० १)

तत्सादृश्येन प्रतिपादकत्वरूपा गौण्यपि लक्षणा प्रभेद एव। तत् सदृशेऽपि तन्निरूपितसादृश्याधिकरणत्वपरम्परा[1]सम्बन्धसत्त्वात्। न हि साक्षात् सम्बन्धे विशिष्टबुद्धियोग्यसम्बन्धे वा सत्येव लक्षणेति नियमः। चक्षुरादेर्घटनैल्यादिषु[2] संयुक्तसमवायादिवद् विशिष्टबुद्धययोग्यस्य परम्परासम्बन्धस्याऽपि प्रत्यासत्तित्वोपपत्तेः[3]। व्यतिरेकलक्षणास्थले [4]तन्निरूपितविरोधीकरणत्वादिपरम्परासम्बन्धमात्रेण तादृशेन लक्षणाक्लृप्तेश्च।

एतेन सादृश्यं न सम्बन्ध इति गौणी लक्षणातो भिन्ना। विशिष्टधीयोग्यस्यैव सम्बन्धत्वात्[5]। संयोगे सति 'दण्डी देवदत्त' इतिवत् सत्यपि सादृश्ये 'सिंहवान् देवदत्त' इति विशिष्टबुद्धेरदर्शनादिति निरस्तम्।

विशिष्टबुद्धयनियामकपरम्परासम्बन्धमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वोपपत्तेस्तावता[6] लक्षणावलृप्तेश्च दर्शितत्वात्। तस्मात् सादृश्यगर्भतदन्यसम्बन्धनिमित्ततया गौणी शुद्धा चेति लक्षणाया एव द्वैविध्यम्।

इयञ्च द्विविधाऽपि लक्षणा प्रत्येकं द्विविधा। निरूढलक्षणा फललक्षणा च। रूढितुल्यतया (निरूढा) निरूढलक्षणा। विवक्षितार्थान्तरद्योतनफला फललक्षणा।

आद्या यथा—

लावण्यसागरभुवि प्रणयं विशेषाद् दुग्धाम्बुराशिदुहितुस्तव तर्कयामि।
यत्तां विभर्षि वपुषा निखिलैः प्रत कैरन्यां तु केवलमधोक्षजवक्षसैव॥

अत्र लावण्यशब्दस्य लवणत्ववाचिनो हृदयङ्गमत्वसादृश्यात् सुषमाविशेषे निरूढलक्षणा। एवमालेख्यगजादौ गजादिशब्दस्यापि[7] निरूढलक्षणाऽनुसन्धेया। इदं गौण्या उदाहरणम्। शुद्धा यथा—

क्वणद् द्विरेफावलिनीलकङ्कणं प्रसार्य शाखाभुजमाम्रवल्लरी[8]।
कृतोपगूढाकलकण्ठकूजितैरनामयं पृच्छति दक्षिणानिलम्॥

---

१. घ पुस्तके रूपेत्यधिकः पाठः। २ ग पुस्तके संयुक्तसंयुक्तेति पाठः। ३. घ पुस्तके सत्तित्वापत्तेरिति पाठः। ४. ग पुस्तके तदिति नास्ति। ५. ख पुस्तके त्वेति नास्ति। ६. ग पुस्तके तन्निरूपितविरोधिकरण त्वादिना सेत्यधिकः पाठः। ७. ख पुस्तके रूढेति पाठः। ग पुस्तके रूढीति पाठः। ८. क पुस्तके'मत्र वल्लरी' इति पाठः। ङ पुस्तके 'आम्रवल्लरीम्' इति पाठः।

अत्र द्विरेफशब्दस्य द्वौ रेफौ विद्येते[1] यस्येति व्युत्पत्त्या भ्रमरशब्दवृत्तेस्तद्वाच्ये रूढिलक्षणा।

एवं त्वगादिशब्दानां त्वगिन्द्रियादिष्वपि शुद्धारूढिलक्षणा द्रष्टव्या। [2]फललक्षणाजहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा, सारोपा, साध्यवसाना च। तत्राद्या त्रिविधा शुद्धैव। सारोपा साध्यवसाना च गौणी शुद्धा चेत्येवं सप्तविधा फललक्षणा[3]। जहल्लक्षणा यथा—

त्वत्पादपद्मसुषमानुकृतिक्षमाणि प्राप्तुं प्रवालपदभाञ्जि विभूषणानि।
वल्कावृता धृतजटाः सुरदीर्घिकायां कल्पद्रुमाः कति [4]गिरीश तपश्चरन्ति॥ (२)

अत्र सुरदीर्घिकापदस्य कल्पद्रुमाऽधिकरणत्वयोग्ये[5] तत्तीरे लक्षणा। मुख्यार्थस्य तदधिकरणत्वेनान्वयाभावाज्जहल्लक्षणा। कल्पद्रुमाणां तपश्चर्योत्प्रेक्षोपस्कारकं तीरस्यातिशयितपावनत्वद्योतनं फलम्।

एवं 'गङ्गायां घोष' इति प्रसिद्धोदाहरणमप्यनुसन्धेयम्। तत्र गोस्वामिनः प्रीतये तीरस्याधिकशैत्यद्योतनं फलम्। [6]व्यतिरेकलक्षणाऽपि जहल्लक्षणा प्रभेदः एव। यथा—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदासखे सुखतमास्स्व ततः शरदां शतम्।

अत्राऽपकारिण्यन्वयायोग्ये[7] उपकृतादिपदैः स्वार्थविरुद्धं लक्ष्यते। त्वयाऽपकारे क्रियमाणेऽपि मयैवं प्रियमेवोच्यत इति स्वसाधुत्वद्योतनम्[8]।

अजहल्लक्षणा—कुन्ताः प्रविशन्ति—यष्टयश्चेति।

अत्र भीतिपलायमानवाक्ये कुन्तपदस्य[9] तद्वत् सुपुरुषेषु लक्षणा। कुन्तादेरपि पुरुषसाहित्येन प्रवेशक्रियाऽन्वयादजहल्लक्षणा। तेषां निर्दय[10]प्रहर्तृत्वादि[11]द्योतनं फलम्। ग्रामैकदेशदाहादौ सति 'ग्रामो दग्धः' 'पुष्पितं वनमित्यादिप्रयोगे ग्रामादिपदस्य स्वार्थैकदेशपरित्यागेन तदेकदेश[12]वृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा। दग्धभूयस्त्वादिद्योतनं फलम्। सारोपलक्षणा[13]—

नाथ! त्वदीयमकलङ्कमिमं मुखेन्दुमापीय तृप्यति सदा वसुधा यतस्ते।
तेनैव किं न[14]वसुधारसगोचरोऽभूदिन्दुः कलङ्कमलिनीकृतमध्यभागः॥

१. ग घ ङ पुस्तकेषु विद्येते इति नास्ति। २. घ पुस्तके फललक्षणेति पाठो नास्ति। ३. घ पुस्तके फलेति पाठः नास्ति। ४. ग पुस्तके इति इति पाठः। ५. क पुस्तके नेत्यधिकः पाठः। ६. पुस्तके विरुद्धेति पाठः। ७ घ पुस्तके योग्यैरिति पाठः। ८. ग पुस्तके फलमिति घ पुस्तके प्रयोजनमित्यधिकः पाठः। ९. ग पुस्तके कुन्तादिपदस्येति पाठः। १०. घ पुस्तके प्रेति पाठो नास्ति। ११. ख पुस्तके आदिपदं नास्ति। १२. ख ग पुस्तकयोः देशेति पाठः। १३. ग ङ पुस्तके च सारोपा यथा इति पाठः। १४. तवेति पाठान्तरम्। ङ पुस्तके निर्दिष्टम्।

अत्रेन्दुशब्दस्य मुखे लावण्यादिसादृश्याद् गौणसारोपलक्षणा। ताद्रूप्य-प्रतिपत्तिः फलम्।

एवं 'गौर्वाहीकः', 'मुखं कमलम्' इत्यादि व्यासेऽपि गौणसारोपलक्षणा[1]। गौणसाध्यवसाय[2]लक्षणा यथा—

नाभेरभूत्तव चतुर्भुज नान्तरिक्षं यन्नाभिरेव यदुनेतरियं ततोऽभूत्।
अन्योऽन्यसंश्रयपराहतिदूषितं यदाह श्रुतिस्तदविमृश्य किमर्थतत्त्वम्॥३॥

अत्राऽन्तरिक्षपदस्य भगवदवलग्ने सूक्ष्मत्वसादृश्यात् गौणसाध्यवसाय[3]लक्षणा। सर्वथैवाऽभेदप्रतिपत्तिः फलम्। विषयस्य[4] विषयिभेदानपह्नवेन तद्रूपोपरक्तता-प्रतीतिस्ताद्रूप्यप्रतिपत्तिः। विषयस्य विषयिणैवाभेदप्रतीतिः सर्वथैवाऽभेद-प्रतिपत्तिरिति सारोपसाध्यवसायलक्षणाफलयोर्भेदः।

विषयविषयिवाचकयोर्द्वयोरपि निर्देश आरोपः। विषयिपदमात्रस्य विषय-लाक्षणिकतया निर्देशोऽध्यवसाय इति आरोपाऽध्यवसानयोर्भेदः।

ननु सारोपलक्षणोदाहरणे मुखेन्दुरित्यादाविन्द्वादिपदस्य मुखादौ न मुखत्वादिना लक्षणा। मुखादिपदस्यापि सत्त्वेन पौनरुक्त्यापत्तेः। नापीन्दुगत-लावण्यादिगुणेन। अन्यगुणस्यान्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात्। नापि मुखगत[5]-लावण्यादिगुणेन। मुख्यार्थसम्बन्धरहितगुणमुखेन लक्षणाऽऽयोगात्। मैवम्—

मुखचन्द्रोभयानुगतलावण्यसामान्यादिमुखेन लक्षणोपगमे दोषद्वयस्याऽप्य-संस्पर्शात्। इदमेवाऽभिसन्धायोक्तं वृद्धैः—'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति'।

शुद्धसारोपलक्षणा यथा—

आपादमाचिकुरभारमशेषमङ्गमानन्दसारमरविन्ददृशामसीमम्[6]।
अन्तर्मम स्फुरतु सन्ततमन्तरात्मन्नम्भोजलोचन तव श्रितहस्तिशैलम्॥४॥

अत्र भगवदङ्गेष्वानन्दकारित्वेनानन्दपदस्य सारोपलक्षणा। आनन्दकरणे इतरवैलक्षण्य[7]द्योतनं फलम्। आनन्दकारिणि विषयनिगरणेनानन्दोऽयमिति प्रयोगे साध्यवसायलक्षणा। आनन्दाऽव्यभिचारद्योतनं फलम्। एवं शुद्धा पञ्चविधा गौणी द्विविधेति सप्तविधाफललक्षणा।

ननु गौण्यामपि जहदजहल्लक्षणाभेदौ सम्भवतः। मुखं कमलम्, गौर्वाहीक इत्यादौ जहल्लक्षणा तावत् स्फुटेव। अजहल्लक्षणाऽपि—[8]'गोवाहीकोभयविषये

---

१. ग घ ङ पुस्तकेषु द्रष्टव्या इति अधिकः पाठः। २. ग ङ पुस्तके सानेति पाठः। ३. क ख पुस्तके सानेति पाठः। ४. ग पुस्तके विषयस्येति पाठो न। ५. क पुस्तके गतेति नास्ति। ६. घ पुस्तके दशामसोममिति पाठः। ७. ख ग पुस्तकयोः स्येत्यधिकः पाठः। ८. ग घ पुस्तकयोर्गोर्वाहीको भ० इति पाठः।

गाव एते समानीयन्तामित्यादौ दृश्यते। अतः कथं द्विविधैव गौणी। उच्यते। मुख्यार्थसादृश्येन लक्षणा हि[1] गौणी। न च तत्रैव तत् सादृश्यमस्ति येन मुख्येऽपि गौणीवृत्तिः स्यात्। शुद्धात्वजहल्लक्षणा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ विशेषणवाचिनो[2] विशिष्टे वृत्तिः[3] सम्भवति, विशिष्टविशेषणयोरेकदेश्येकदेशभावरूपसम्बन्धसत्त्वात्[4]। अतो 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादावभिधालक्षणाभ्यामेवार्थद्वयप्रतिपादनम्। 'गङ्गायां जलं[5] घोषश्च तिष्ठती'त्यत्रैवेति न गौण्यां जहदजहल्लक्षणाभेदसम्भवः। तस्मात् सप्तैव लक्षणा भेदा इति। इत्थमयं चिरन्तनैः प्रदर्शितो लक्षणा विभाग इति।

अत्रेदं प्रतिभाति—शुद्धासु साध्यवसायलक्षणाप्रभेदकथनमयुक्तम्। परार्थं स्वसमर्पणस्याविशेषेण तस्य जहल्लक्षणानतिरेकात्। नहि[6] तदविशेषेऽपि[7] सारोपलक्षणायां विषयवाचकसामानाधिकरण्यकृतवैचित्र्यवदिह वैचित्र्यान्तरमस्ति येन तद्वदेव जहल्लक्षणातः पृथगुदाह्रियेत।

ननु कार्यकारणभावसम्बन्धेन वृत्तिरित्यत एव ततः पृथक्त्वमस्तु। कार्यकारणभावातिरिक्तेन गङ्गातीरादिगतसंयोगादिसम्बन्धेन वृत्तौ जहल्लक्षणेत्यसङ्करोपपत्तेः। मैवम्, राजकीयः पुरुषोऽयं[8] राजा। इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः। अतक्षाऽयं तक्षा। अग्रहस्तोऽयं हस्त इति स्वस्वामिभावतादर्थ्यंताात्कर्म्याऽवयवावयविभावेष्वपि कार्यकारणभाव इव सारोपसाध्यवसायलक्षणयोराकरग्रन्थेषूदाहरणात्।

आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धेऽप्यलङ्कारसुधानिधावुदाहरणाच्च। वैचित्र्यान्तराभावेऽपि[9] सम्बन्धभेदमात्रेण विधान्तरोपगमे सम्बन्धभेदान्तरमवलम्ब्याऽपि विधान्तरोपवर्णनस्य[10] प्रत्याख्यातुमशक्यतया सप्तविधत्व[11]नियमासामञ्जस्यप्रसङ्गाच्च।

ननु साध्यवसायलक्षणोदाहरणेष्वभेदाऽभिव्यक्तिरस्ति। 'अयमानन्दोऽयं राजेत्यादावानन्दराजाद्यभेदाभिव्यक्तिपूर्वकमेवानन्दाव्यभिचारित्वानुल्लङ्घ्यशासनात्वादि फलप्रतीतेः।

अतो व्यङ्ग्यवैचित्र्येण भेदोऽस्त्विति चेत् न। जहल्लक्षणोदाहरणेऽपि तीरे प्रवाहाभेदाऽभिव्यक्तिपूर्वकमेव तत्र तद्गतातिशयितशैत्यपावनत्वादिफलप्रतीतेः। तीरे प्रवाहतादात्म्यप्रतीत्यभावे[12]ऽपि तत्र प्रवाहगतातिशयितशैत्यादेः[13] प्रत्ययाऽ-

---

१. ख ङ पुस्तके च हीति नास्ति। २. घ पुस्तके नेति पाठः। ३. ग ङपुस्तके वृत्तिरिति नास्ति। ४. घ पुस्तके संबन्धत्वादिति पाठः। ५. गङ्गायां घोषो मत्स्यश्चेति घ पुस्तके पाठः। ६. ग पुस्तके एतर्हि इति पाठः। ७. ग पुस्तके अपि इति नास्ति। ८. ग पुस्तके अयमिति नास्ति। ९. घ पुस्तके अपीति नास्ति। १०. ग अपीत्यधिकः। ११. क पुस्तकेत्वेति नास्ति। १२. ग ङ पुस्तके च अपि इति नास्ति। घ पुस्तके भावेनात्रेति पाठः। १३. ख पुस्तके पावनत्वादिफलप्रतीतेरिति पाठः। ग पुस्तके पावनत्वाः इति पाठः।

सम्भवात्। नहि तीरे गङ्गासम्बन्धप्रयुक्तं तद्गतस्वाभाविकशैत्यादिद्योतनमेव लक्षणाफलम्। येन गङ्गासम्बन्धितीरत्वेन लक्षणयैव तल्लभ्यत इति नाऽभेदाऽभिव्यक्तिरङ्गीक्रियते। सत्यपि मुख्ये गङ्गातीरादिपदे स्वायत्ते च शब्दप्रयोगे मुख्यप्रयोगादपि[1] लभ्यस्य लक्षणाफलत्वायोगात्।

काव्यसरणौ लक्षणायां काव्यशोभाऽतिशयाधायकतया प्रवाहगताऽतिशयितशैत्यादिस्वाभाविकं पावनत्वं द्योतयतोऽभ्यधिकं स्तोतुकामस्तस्य प्रवाहतादात्म्यप्रतिपत्त्यातद्गतातिशयितपावनत्वद्योतनाय तस्मिन् गङ्गापदं प्रयुङ्क्त[2] इति दर्शनाच्च। अतो जहल्लक्षणायामपि अभेदाभिव्यक्तिरविशिष्टा। उक्तं च काव्यप्रकाशिकायाम्—'तटादीनां गङ्गादिशब्दप्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसम्प्रत्यय' इति।

रत्नाकरेणा[3]ऽप्युक्तम्—स्रोतस्तीरयोरेकशब्दबोध्यत्वे नदी[4]तादात्म्यप्रतीतेः स्रोतोधर्मा[5] शैत्यपावत्वादयस्तीरे प्रतीयन्त—इति प्रयोजनसिद्धिरिति।

अतः साध्यवसायलक्षणायाः फलकृतोऽन्यकृतो वा न जहल्लक्षणातो भेदः सम्भवतीति न तदुदाहरणपार्थक्यं युक्तम्। तथा सारोपलक्षणोदाहरणे उपमानोपमेयानु[6]गतसाधारणधर्ममुखेन लक्षणेत्ययुक्तम्। तथा सति यत्र[7] साधारणधर्मस्याऽपि पदान्तरेणोपादानं तत्र तेन पौनरुक्त्यापत्तेः। यथा—

तारभिराम परिणाहलसत्सिताभ्रं तापिच्छमेचकमुरः शरदन्तरिक्षम्।
प्राप्यैव देव तव कौस्तुभपूर्णचन्द्रः पूर्णां बिभर्त्ति पुरुषोत्तमकान्तिरेखाम्॥

अत्र हि वक्षोऽन्तरिक्षयोः साधारणः परिणाहित्वमेचकत्वादिधर्मोऽपि पृथगुपात्त[8] एव, उपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममुखेन लक्षणाऽस्त्विति चेत् न।

उपात्तमेचक[9]त्वादि [10]व्यतिरिक्तसामान्य[11]धर्मास्फुरणेऽपि सहृदयानां परिपूर्णवाक्यार्थप्रतीतिदर्शनात्। द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मस्य कविताऽनङ्गत्वात्। अन्ततः कवयितुरप्येतादृशस्थलेषूपात्तधर्मातिरिक्तधर्मगर्भीकाराभावाच्च।

नन्विह मा भूत् सारोपलक्षणा, उर एव शरदन्तरिक्षमिति मयूरव्यंसकादिसमासोपगमे[12] हि सा भवति; किन्तु उरः शरदन्तरिक्षमिवेत्युपमितसमासोऽस्तु। तत्र च विग्रहवाक्यस्थो लुप्त इवकारः सादृश्यं प्रतिपादयतीति नोपमानवाचकस्यो[13]पमेये लक्षणेत्यालङ्कारिकाणामभ्युपगमः। तत्र तैर्लुप्तोपमाङ्गीकारादिति न कश्चिद् दोष इति चेत्, न। मेचकत्वादिसामान्य[14]धर्मस्य शब्दोपात्ततया

१. घ पुस्तके गादिलभ्येति पाठः। २. क पुस्तके प्रयुङ्क्ते इतीति पाठः। ३. ख घ पुस्तकयोः रत्नापणेऽपीति पाठः। ४. ख ग घ पुस्तकेषुत्वेन तादात्म्येति पाठः। ५. धर्माच्छैत्येति पाठः। ६. ख घ पुस्तकयोः अनु इति नास्ति। ७. ङ पुस्तके तत्रेति पाठः। ८. उपादान इति पाठः घ पुस्तके। ९. घ पुस्तकेमेकत्वादीति पाठः। १०. घ ङ पुस्तके व्यक्त्यतिरिक्तेति पाठः। ११. घ पुस्तके सामान्यादिति पाठः। १२. क पुस्तके सोपगमे इति पाठः। १३. घ पुस्तके स्योपचये इति पाठः। १४. ग घ ङ पुस्तकेषु सामान्यस्येत्येव पाठः।

उपमितसमासाऽसम्भवात्। "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इति सामान्याऽप्रयोग एव तत् समासाऽनुशासनात्। आलङ्कारिकैरपि सामान्यप्रयोगे सत्युपमा[1]बाधकसत्वात् सारोपलक्षणामूलको रूपकाऽलङ्कारः, नतूपमालङ्कार इत्युपगमात्। उपमितसमासे धर्मवाचकलुप्तोपमाऽलङ्कारस्यैव तैरुदाहरणाच्च। सामान्यधर्मप्रयोगेप्युपमितसमासाङ्गीकारे [2]हि केवलवाचकलुप्ताऽपि तत्रोदाह्रियेत।

नन्वेवं साधारणधर्मप्रयोगे सादृश्य[3]मुखेन लक्षणाऽस्तु तद्वाचकस्य यथेवादेरप्रयोगेन पौनरुक्त्या[4]प्रसङ्गात्। तत् प्रयोगे उपमानवाचकस्य सादृश्यप्रतियोगिभूतस्ववाच्यपरतयोपमेयलक्षणाया अवाच्यत्वादिति चेत् न, तथा सति सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेनोपमाऽलङ्कारस्य प्राप्त्या 'सारोपलक्षणायां रूपकादिरलङ्कारो नोपमेत्यलङ्कारविभागासामञ्जस्यप्रसङ्गात्। नहि सादृश्यस्य वाच्यत्व एवोपमा। 'कमलसुहृन् मुखमित्यादौ सुहृदादिपदेन तल्लक्षणायामप्युपमासम्प्रतिपत्तेः।

अपि च पादाम्बुजमित्यादौ [5]व्याघ्रादिसमासेनोपमाया, मयूरव्यंसकादिसमासेन रूपकस्य च [6]सम्भवेन सर्वत्राऽनवधारणे प्राप्ते यत्र 'पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय [7]मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः, इत्यादौ [8]पादे सम्भवन् मञ्जीरयोगादिकं निबध्यते। तत्र तदाऽनुगुण्यात् पूर्वपदार्थप्रधानेन व्याघ्रादिसमासेन उपमाऽलङ्कारः। यत्र तु—"यस्याऽनिशं दिविषदश्चरणाऽरविन्दमुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभराऽवनम्राः" इत्यादावरविन्दकार्यमुत्तंसनादिकं निबध्यते, तत्र तदाऽनुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानेन मयूरा[9]दिसमासेन रूपकाऽलङ्कार इति व्यवस्था सर्वैरपि प्रतिपाद्यते।

[10]नन्वेवं व्यवस्था चरणारविन्दमित्यादिरूपकस्थलेऽप्यरविन्दादिपदानामरविन्दत्वाद्याकारमपहायारुणिमादिसाधारणधर्ममुखेन तन्निबन्धनसादृश्यमुखेन वा चरणादिलक्षकत्वे युज्यते। तथा सत्युत्तरपदार्थस्याऽरुण्यसादृश्यादि[11] गुणस्य प्राधान्या[12]योगेन मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेऽपि व्याघ्रादिसमासाश्रयण इव पूर्वपदार्थचरणस्यैव प्राधान्यापत्त्या उत्तंसनाऽनुगुण्यस्य विरहतौल्यापत्तेः।

गुणजात्योर्जातिप्राधान्यस्य नीलोत्पलादौ व्यवस्थितेः। उत्तरपदार्थस्य प्राधान्येऽपि अरविन्दजातेरिवाऽरुण्यसादृश्यादिगुणस्योत्तंसनाऽनुगुणत्वाभावाच्च। तस्मात् सारोपलक्षणोदाहरणेषु साधारणधर्मादिमुखेन लक्षणेत्ययुक्तम्। तथा तादूप्यप्रतीतिरत्र फलमित्यप्य[13]युक्तम्।

---

१. वाचकेति घ पुस्तके पाठः। २. घ पुस्तके हीतिपाठो नास्ति। ३. घ पुस्तके मुचितेति पाठः। ४. ख पुस्तकेक्त्यप्रसङ्गादिति पाठः। ५. व्याघ्रादिः इति ङ। ६. घ पुस्तके सम्भवेनेति नास्ति। ७. घ पुस्तके मञ्जु इति नास्ति। ८. क पुस्तके पादे इति नास्ति। ९. ग ङ पुस्तके व्यंसकादीत्यधिकः। १०. न चेयमिति ङ पु०। ११. सादृश्य गु० ङ पु०। १२. प्राधान्यादि इति ङ पु०। १३. क पुस्तके प्येति नास्ति।

सामान्यधर्ममुखेन सादृश्यमुखेन वा लक्षणोपगमे तादूप्याऽभिव्यक्त्ययोगात्। तदा[1] हि "कान्तिमन् मुखम्" चन्द्रसदृशं मुखमित्यादिरर्थः सम्पद्यते। न चैतावता तादूप्याऽभिव्यक्तिः। 'कान्तिमन् मुखम्' इत्यादिप्रयोगेऽपि तत् प्रसङ्गात्।

न च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ स्रोतस्तीरयोरभेदाध्यवसायवन्मुखचन्द्रयोरेकशब्दबोध्यतया केवलशब्दशक्तिमूलव्यञ्जनव्यापारेण तादूप्याऽध्यवसाय इति नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदा मुखकान्तिमतोरेव तादूप्याऽभिव्यक्तेः सम्भवेन "वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते" इत्यादावानुभविकस्य[2] मुखत्वोपरक्तचन्द्रतादूप्यप्रत्ययस्याक्लिष्टसमर्थनासम्भवात्। तथा मुखं कमलमित्यादि व्यासेऽपि सर्वत्र विषयविषयिपदयोः सामानाधिकरण्ये सारोपलक्षणेत्यप्ययुक्तम्।

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहितसमित् स्वीकारवैश्वानर !
सत्यप्रीतिविधानदक्षविजयप्राग्भावभीम प्रभो !
साम्राज्यं [3]वरवीरवत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः।

इत्यत्र हंसादिशब्दानां वर्ण्ये राजनि प्रत्यासत्तिरूपमुख्यसादृश्याप्रतीत्या लक्षणाऽसम्भवात्। तथा हि—

विदुषां मानसं हृदयमेव मानसं[4]सर इत्यादिश्लेष[5]भित्तिकाऽभेदाऽध्यवसायलभ्यमानस[6]वासित्वादिसाधारणधर्मनिबन्धनमेव तत्र सादृश्यं वाच्यम्। तदन्य[7]मुखकमलादिवत् प्रसिद्धसादृश्यस्याभावात्। न च तेन सादृश्येन लक्षणा सम्भवति, तल्लम्भकस्य श्लेषस्य रूपकोत्थाप्यतया रूपकापेक्ष[8]लक्षणादशायां तस्य बुद्धि[9]पथाऽनारोहात्। न च श्लेषस्यैव प्राथम्यं किं न स्यादिति वाच्यम्, रूपकं विना कवेरर्थद्वयविवक्षायामिह गमकाऽभावेन श्लेषानिवृत्तेः।

अभिधायाः प्रकरणनियम्यत्वपक्षे प्राचीनाऽभिमते रूपकात् प्राक्[10]प्रकरणसम्बन्धरहितसारोपलक्षणार्थान्तराभिधानस्यैवाऽसम्भवात्।

'रूपकं पूर्वसंसिद्धं श्लेषं तज्ज्ञापयेद्यदि।
[11]तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इष्यते॥

---

१. तथा इति ङ पु०। २. ग ङ पुस्तके भाविकस्येति पाठः। ३. ख घ पुस्तकयोः परवीरेति पाठः। ४. घ पुस्तके सर इति नास्ति। ५. निमित्तकेति घ पुस्तके। ६. क ख पुस्तकयोः वासि इति नास्ति। ७. क ख ग पुस्तकेषु न्यस्येति पाठः। ८. पेक्षणेति क पु०। ९. यथेति घ पुस्तके। १०. घ पुस्तके प्रागिति नास्ति। ११. ख पुस्तके यथेति पाठः।

इति श्लेषरूपकयोर्विभागं व्यवस्थापितवता चक्रवर्तिनाऽप्यस्मिन्नुदाहरणे रूपकोपवर्णनेनात्र श्लेष[1]पश्चात्त्वस्य स्फुटीकरणाच्चेति।

अत्रेदं तत्त्वं—'विद्वन्मानस हंस' इत्यादौ हंसादिपदानां वर्ण्ये राजनि लक्षणा नाङ्गीकर्तव्या। सामानाधिकरण्येन [2]वर्ण्यस्य राज्ञः प्रसिद्ध हंस[3]जातीयादिभिरभेदस्य वाक्यार्थविधयैव प्रतीत्युपपत्तेः। न चैवमभेदप्रत्ययसम्भवेऽपि ताद्रूप्यप्रत्ययो न लक्षणां विना सिध्येत्। स एव च विषयविषयिपदसामानाधिकरण्यस्थले सर्वत्र विवक्षित इति वाच्यम्, तत्र मानाऽभावात्। 'उर्व्वं विरञ्चिभव-[4]नादित्यादौ विषयविषयिपदसामानाधिकरण्येऽपि एवकारसाक्षात् पदाभ्याम् उरःस्थले प्रसिद्धपरम[5]पदाभेदविवक्षाया एव स्फुटीकरणाच्च।

न चैवं 'विद्वन् मानसहंसे'त्यादौ अतिशयोक्तिरेव स्यात् विषयस्य विषयिताद्रूप्ये रूपकं, [6]विषय्यभेदेऽतिशयोक्तिरिति व्यवस्थितेः। तथा च विषयविषयिसामानाधिकरण्यस्थले रूपकं विषय्य[7]भेदमात्र[8]निर्देशस्थलेऽतिशयोक्तिरिति व्यवस्थाविभाग इति वाच्यम्।

हृत्पङ्कजानि भजतां प्रतिबोधयन्ती संसारसागरमपि प्रविशोषयन्ती।
ज्योत्स्नात्वदङ्घ्रिनखचन्द्रसमुद्गतेयमन्यादृशीमभयद[9] प्रकृतिं बिभर्त्ति॥६॥

इत्यत्र नखकान्तिरूपविषयनिगरणेन ज्योत्स्नेति विषयिपदमात्रनिर्देशेऽपि पङ्कजविकासकत्वादिना प्रसिद्धज्योत्स्नातो व्यतिरेकेण तत्ताद्रूप्यमात्रप्रतीतेर्दर्शनेन व्यवस्थाद्वयस्याप्यशक्या[10]ऽङ्गीकारत्वात्। तथा च यदि ताद्रूप्ये रूपकमभेदेऽतिशयोक्तिरिति व्यवस्थां परित्यज्य विषयविषयिपदसामानाधिकरण्ये रूपकम्, विषयिपदमात्रनिर्देशेऽतिशयोक्तिरिति व्यवस्थाऽऽद्रियते, तदा विद्वन्मानसहंसेत्यादावभेदप्रतीतौ सत्यामपि रूपकं सम्भवतीति न काचिदनुपपत्तिः। यदि च तथा सति रूपकातिशयोक्त्योः शब्दवैचित्र्य[11]मात्रभेदप्राप्त्या परस्परमर्थाऽलङ्कारूपत्वं न स्यात्, इत्या[12]द्याव्यवस्थाऽऽद्रियते, तदा 'ज्योत्स्ना त्वदङ्घ्रिनखे'त्यादौ विषयिपदमात्र निर्देशेऽपि प्राचीनमर्यादायामतिशयोक्तिमपहाय रूपकमेवाङ्गीकर्तव्यम्।

तद्वद् 'विद्वन् मानसहंस'इत्यादौ विषयविषयिपदसामानाधिकरण्येऽप्यतिशयोक्तिरङ्गीक्रियताम्। किमनुपपन्नम्?

---

१. घ पुस्तके श्लेषश्चान्यत्वस्येति पाठः। २. ख पुस्तके वर्णनीयस्येति पाठः। ३. ख पुस्तके द्वितीयेति पाठः। ङ पुस्तके पाश्चात्यत्वस्येति पाठः। ४. ग घ ङ पुस्तकेषु त्तवनाभिपद्मादित्यधिकः पाठः। ५. क पुस्तके परं पदा इति ङ पुस्त० पद्मपदा इति पाठः। ६. विषयाभेदे इति क पुस्तके। ७. क पुस्तके विषयाभेदे इति। घ. पुस्तके विषयिपदेतिपाठः। ८. ख पुस्तके स्थले निर्देशेतिपाठः। ९. अभयदामिति ङ० पु०। १०. प्यर्थशक्त्याङ्गीकारात् क० पु०। घ पुस्तके अशक्येति पाठः। ११. ग पुस्तके निबन्धनेत्यधिकः। १२. क ख पुस्तके इत्याद्यवस्थेति पाठः।

तस्मादेतादृशस्थले समभिव्याहाराद[1]भेदप्रतीत्युपगमे न कश्चिद् दोष इति व्यर्थो लक्षणोपपादनप्रयासः ।

न चैवं सर्वत्र विषयविषयिपद[2]सामानाधिकरण्यस्थले समभिव्याहारादभेद-प्रतीतेर्वक्तुं शक्यत्वात् क्वचिदपि सारोपलक्षणा न स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः ।

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचिते[3] वृत्तिवार्तिके लक्षणा-
वृत्तिनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः ।[4]
श्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

—:०:—

१. ख पुस्तके राभेदेतिपाठः । २. ङ पुस्तके पदेति नास्ति । ३. क पुस्तके इति वृत्तिवार्तिके लक्षणावृत्तिर्द्वितीयः परिच्छेद इति पाठः । ४. इति श्री अप्पदीक्षित-विरचिते वृत्तिवार्तिके लक्षणावृत्तिनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः । समाप्तश्चायं समुपलभ्यमानो ग्रन्थः । इति ङ पुस्तके ।

शुद्धाशुद्धिपत्रम्

पृ० सं०	पङ्क्ति सं०	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
१	२	हरमूात वि०	हरमूर्त्तिवि०
३	२	वेयर्थ्या०	वैयर्थ्या०
,,	१६	तदासुधा०	तदायुधा०
४	१७	लोकेशयत्	लोकेश यत्
५	२	विशिष्टोपस्थिते वि०	विशिष्टोपस्थितेर्वि०
६	२२	प्रतिपादिताथ संयोगादिभिभिधा०	प्रतिपादितार्थसंयोगादिभिरभिधा०
,,	२५	महति	मर्हति
११	२३	प्रतातेरेव	प्रतीतेरेव
,,	,,	वपरात्या०	वैपरीत्या०
१४	५	मन्मया०	(मन्मथा०) लघुकोष्ठान्तर्गतोऽयं शब्दः
१५	६	विरोधीकरण०	विरोधाधिकरण०
,,	१८	निखिलः प्रता०	निखिलैः प्रती०
१६	१६	सुखत०	सुखित०
१७	२८	स्फुटेव	स्फुटैव
२०	१९	पदाथ०	पदार्थ०
२१	६	केवलब्द०	केवलशब्द०
,,	१५	प्रव्यासत्ति०	प्रत्यासत्ति०
२२	१	रूपकयोवि०, चक्रवतिना,	रूपकयोर्वि०, चक्रवर्तिना
२२	२२	शब्दवचित्र्य०	शब्दवैचित्र्य०

चिह्न त्रुटिः—११ पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तौ-'व्यर्थः' इत्यस्याग्रेऽर्थविरामचिह्नो, न स्वीकार्यः परिश्रमः इत्यस्याग्रे स चिह्नो ज्ञेयः। एवं 'दुर्वारश्च' इत्यस्याग्रे पूर्णविरामचिह्नो '।' ज्ञेयः।

अङ्कसम्बन्धिनी त्रुटिः—३ पृष्ठे ११ तमपङ्क्तौ 'इन्द्र' शब्दोपरि ३ अङ्को ज्ञेयः। अष्टम पृष्ठे दशमपङ्क्तौ 'अनेकार्थ' शब्दस्योपरि ९ अङ्को ज्ञेयः।

पाठभेदविषये त्रुटिः—तृतीयपृष्ठे पाठभेदस्य प्रथमपङ्क्तौ 'ग पुस्तके-गर्भाकारेण' इत्यस्यादौ २ अङ्को ज्ञेयः।

प्रथमपृष्ठे पाठभेदे तृतीयपङ्क्तौ नास्तिकपुस्तके इत्यशुद्धम्। नास्ति क पुस्तके इति शुद्धम्।

१० पृष्ठे	,,	१ ,,	अपि नास्ति	अपि इति नास्ति।
१५ ,,	,,	६ संख्याकः, पाठभेदश्चतुर्थसंख्यके ज्ञेयम्।		
२२ ,,	,,	२ पङ्क्तिस्थ ङ पुस्तके इत्यादि पाठभेदः प्रथमसंख्यकपाठभेदे ज्ञेयः।		

———

